

MÜVERRİH

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Muverrih - International Journal of Historical Researches

Cilt 2 / Sayı 1 (Haziran 2025)
Volume 2 / Issue 1 (June 2025)

MÜVERRİH: ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN: 3023-4743

Cilt/Vol. 2 Sayı/Issue 1 – Haziran / June 2025

Sahibi/Owner

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü adına
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

Editör / Editor-In-Chief

Assist. Prof. Dr. / Dr. Öğr. Üyesi Sabiha ALTINDDEĞER

Editör Yardımcısı / Associate Editor

Res. Asst. / Arş. Gör. İbrahim Kurtcebe AKKUŞ

Çalışmaların bütün sorumluluğu yazarlarına aittir.

The author of the article published in this journal is duly responsible for its content

İletişim Bilgileri/Contact Details

muverrih@erzincan.edu.tr

Adres/Address: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Binası, Kat: 2,
Yalnızbağ Yerleşkesi - ERZİNCAN

Tel.: +90 (0446) 224 30 32

Fax: (0446) 224 30 16

ERZİNCAN

Müverrih: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Tarih bilimine özgü bir yayın olması sebebiyle alana özgü makale, arşiv belgesi, derleme, çeviri, kitap tanıtımı, sempozyum, çalıştay, toplantı sonucu ve haberleri yayımlar. Yayın dili olarak Türkçe ve İngilizce çalışmalar yayınlanan ve yılda 2 defa (Haziran-Aralık) yayın yapacak olan dergi, Tarih alanında yapılmış bilimsel çalışmaların bilim dünyasına kazandırma hedefleyen çift kör hakemli ve açık erişimli bir dergidir.

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan İNAN – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim ÜNGÖR – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süha KONUK – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KAYA – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Abdyrakhmanov TOLOBEK - Kırgız Milli Üniversitesi, (Kırgızistan/Bişkek)
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL – Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alparslan CEYLAN – Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi – (Kırgızistan)
Prof. Dr. Asankanov ABLABEK - Felsefe, Siyaset Bilimi ve Din Bilimi Enstitüsü (Kırgızistan/Almata)
Prof. Dr. Assylbek IZBAIROV- Nur-Mubarak Üniversitesi –(Almati/Kazakistan)
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ – Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Claudia RÖMER – Universität Wien (Avusturya)
Prof. Dr. Dariusz KOŁODZIEJCZYK – Uniwersytet Warszawski (Polonya)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY – Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ – INALCO Paris
Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN – 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA
Prof. Dr. Gulmira SULTANGALİEVA- Al-Farabi Üniversitesi –(Almati/Kazakistan)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ -
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR – Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İdris BOSTAN – İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN – 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL – İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU – Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Koichumanova CHOLPON – Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi (Kazakistan/Bişkek)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGÜ – Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ – İstanbul Medipol Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ – Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN - Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Michael URSINUS – Universität Heidelberg (Almanya)
Prof. Dr. Nedim İPEK – Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ – Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Salim GÖKÇEN – Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Tadashi SUZUKİ – (Japonya)
Prof. Dr. Tursynkhan KAİYRKEN - L.N.Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi, (Astana/ Kazakistan)
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ – Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK – Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ümit KILIÇ – Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Zibagul ILYASSOVA - L.N.Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi, (Kazakistan/Astana)
Doç. Dr. Djumaniyazova FERUZA – Özbekistan Bilimler Akademisi, (Özbekistan)
Doç. Dr. Firuza DJUMANİYAZOVA - Şarkiyat Enstitüsü – (Özbekistan)
Ekrem ČAUŠEVIĆ - University of Zagreb (Hırvatistan)
Associat Professor Namig MAMMADOV - Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi (Azerbaycan/Bakü)
Battulga TZEND - Mogolistan Devlet Üniversitesi, Moğolistan

Mizanpaj Editörü:

Res. Asst. / Arş. Gör. İbrahim Kurtcebe AKKUŞ

YAZIM KURALLARI / WRITING RULES

Müverrih'e gönderilecek makalelerde, yazarların aşağıda belirtilen ilke ve kurallara uymaları gerekmektedir. Belirtilen ilke ve kurallara uygun olarak hazırlanmayan makaleler değerlendirme sürecine alınmayabilir ya da bu sürecin herhangi bir aşamasında değerlendirme dışında bırakılabilir.

Metni düzenlerken örnek metin şablonunu kullanınız. Örnek metin şablonu için [tıklayınız](#).

1. Sayfa düzeni ve mizanpaj:

Makaleler "Office Word" programında A4 boyutlarında hazırlanmalıdır. Sayfa kenar boşlukları her yönden 3 cm olmalıdır. Araştırma makalelerin uzunluğu en az 5.000 en fazla 9.000 kelime ile sınırlı olup, toplam sayfa sayısının 25'i geçmemesi gerekmektedir.

a. Makale Kapak Sayfası:

Türkçe Başlık, 12 punto Garamond olarak için Tamamı Büyük, Ortalı ve Kalın (Bold) formatta; İngilizce başlık 11 Punto Baş Harfleri Büyük ve Ortalı olacak şekilde yazılmalı. Yazarın ad ve soyadı Garamond, 11 punto olarak makale başlığının altında ortalı bir şekilde belirtilmeli. Yazarın unvanı, çalıştığı kurum bilgisi, e-posta adresi ORCID numarası 10 punto, Garamond yazı tipinde italik olacak şekilde yazar adının altına, ortalanmış şekilde yazılmalı.

b. Özet ve Abstract:

Yazar bilgilerinin altından 1 satır boşluk bırakılarak 200-350 kelimelik Türkçe ve İngilizce özet yazılmalı. Özet ve Abstract 10 punto, Garamond yazı tipinde ve tek satır aralığında iki yana yaslı yazılmalı. Türkçe ve İngilizce en az 4 en fazla 6 tane olmak üzere anahtar kelime eklenmeli. Anahtar kelimeler 10 punto ve Garamond yazı tipinde italik yazılmalıdır.

c. Ana metin:

Microsoft Word programında iki yana yaslı Garamond yazı stilinde, 11 punto ve 1,15 satır aralığında yazılmalıdır. Paragraf başlarında 0,5 cm girinti olmalı. Paragraflar arası 3 nk (öncesi ve sonrası için) boşluk olmalı.

40 kelimeden fazla olan alıntılar sağdan ve soldan 1'er cm olacak şekilde ortalanmalı ve 10 punto olarak italik yazılmalıdır

d. Başlıklar:

Makalede ana başlıklar 11 punto, bold (Kalın) ve tamamı büyük; Alt başlıklar 11 punto kalın ve sola yaslı, olarak 1., 1.1., 1.1.1., 1.1.2., 1.1.2.1. gibi ondalıklı şekilde numaralandırılmalıdır. Ana başlıkların bütün harfleri büyük yazılmalı, alt başlıkların ise sadece baş harfleri büyük yazılmalıdır. Başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılmalı, başlık sonrasında ise boşluk bırakılmamalıdır.

e. Makale içindeki tüm tablo, şekil ve grafikler:

Metnin uygun yerlerinde ardışık olarak numaralandırılmış bir şekilde, sayfaya ortalı olarak gösterilmelidir. Her tablo, şekil veya grafiğe bir başlık verilmelidir. Başlık; tablo, şekil veya grafiğin üstünde, sayfaya ortalı, yalnızca kelimelerin baş harfleri büyük olacak şekilde ve 9 punto olarak yer almalıdır. Tablo, şekil ve grafik içindeki metin 9 punto aralığında olmalıdır. Tablo, şekil veya grafikler kolaylıkla okunacak biçimde olmalı ve yukarıda verilen sayfa yapısına (sayfa marjlarını aşmayacak şekilde) uygun olmalıdır.

2. Dipnot, alıntı, referans sistemi:

Sadece dipnot usulü ile kaynak gösterimi kabul edilmekte olup, dipnot ve kaynakçada İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) <https://www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/> kurallarına göre kaynak gösterilecektir.

Dipnot yazımı 9 punto, garamond yazı tipinde ve tek satır aralıklı olup, asılı 0,25 cm girintili olmalıdır.

Makalede kullanılan her türlü kaynak, kaynakça bölümünde yer almalıdır. Kullanılan kaynaklar nitelik (tez, kitap, makale, rapor vb.) ayrımı yapılmaksızın yazar soyadına göre alfabetik olarak sıraya konulmalıdır. Aynı yazarın eserleri "en yeni tarihli" olandan başlanarak kaynakçaya yerleştirilmelidir. Kaynakça 10 punto ve Garamond yazı tipinde yazılmalı ve Kaynakça girintisi (Asılı – 1 cm) olarak ayarlanmalıdır.

3. Benzerlik Oranı:

Tüm makaleler yayın etiğini ihlallerini engellemek amacıyla intihal taramasından geçirilir. Benzerlik oranı %15'i geçmemelidir. Benzerlik oranını düşürmek amacıyla uygunsuz yöntemler tespit edilen makaleler bir daha kabul edilmemek üzere reddedilecektir. Makale sisteme yüklenirken benzerlik oranı raporu da yüklenmelidir.

SUNUŞ / INTRODUCTION

Değerli Okuyucularımız,

Tarih bilimine katkı sunmak amacıyla yayın hayatına başlayan *Müverrih: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, ikinci sayısını siz değerli okuyucularımıza sunmaktan mutluluk duyuyoruz. Dergimiz, özgün akademik çalışmaları bir araya getirerek alanında nitelikli bir kaynak olmayı hedeflemektedir.

Bu sayımızda üç özgün makaleye yer verilmiştir. İlk olarak, Marwa Abdalla Mohamed ELZUBER tarafından kaleme alınan “18. Yüzyılda Mısır ve Hicaz Arasındaki Ticari İlişkilerin Gelişmesinde Haccın Rolü” başlıklı makalede, hac ibadetinin sadece dini değil, aynı zamanda iktisadi boyutları da ele alınarak Mısır-Hicaz hattındaki ticari hareketliliğe etkisi analiz edilmiştir.

İkinci makalemiz, Prof. Dr. Abdulkadir Gül ve Alınza Boya imzasını taşıyan “İmparatorluktan Cumhuriyete Rusya Türkü Aydınları: Diaspora Teorisi Bağlamında İnceleme” başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada, Yusuf Akçura’dan Gaspıralı İsmail’e kadar pek çok aydının Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesine katkıları diaspora teorisi çerçevesinde ele alınmakta; tarih ve fikir dünyamızda bıraktıkları izler ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

Üçüncü makale ise Yeliz Aydın tarafından hazırlanmış olan “Gazneli Sultân Mahmûd’un Abbâsî Halîfesi el-Kâdir Billâh ile Mektuplaşması ve Bağdâd’ı Yıkma Tehdidi” başlığını taşımaktadır. Bu yazıda, Gazneli-Abbâsî ilişkileri diplomatik yazışmalar bağlamında ele alınarak, dönemin siyasi gerilimleri ve güç dengeleri tarihî kayıtlar ışığında değerlendirilmiştir.

Dergimizin gelişiminde değerli katkılarınız ve destekleriniz bizler için büyük önem taşımaktadır. *Müverrih*’in, her geçen gün zenginleşerek tarih camiasında saygın bir yere ulaşmasını temenni ediyoruz.

Yeni sayılarda buluşmak dileğiyle...

Editör Kurulu

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleler / Research Articles

- **Marwa Abdalla Mohamed ELZUBER;** **1-20**
- 18. Yüzyılda Mısır ve Hicaz Arasındaki Ticari İlişkilerin Gelişmesinde Haccın Rolü**
The Role Of Hajj In The Development Of Trade Relations Between Egypt And The Hejaz In The 18th Century
- **Abdulkadir GÜL & Alırıza BOYA;** **21-38**
- İmparatorluktan Cumhuriyete Rusya Türkü Aydınları: Diaspora Teorisi Bağlamında İnceleme**
Russian Turkic Intellectuals from Empire to Republic: A Study in the Context of Diaspora Theory
- **Yeliz AYDIN;** **39-60**
- Gazneli Sultân Mahmûd'un Abbâsî Halîfesi El-Kâdir Billâh ile Mektuplaşması ve Bağdâd'ı Yıkma Tehdidi**
Ghaznavid Sultân Mahmûd's Correspondence with the Abbâsîd Caliph al-Qâdir Billâh and Threat to Destroy Baghdâd

ISSN: 3023-4743 Cilt 2 / Sayı 1/ Haziran 2025

18. YÜZYILDA MISIR VE HİCAZ ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİN GELİŞMESİNDE HACCIN ROLÜ

The Role Of Hajj In The Development Of Trade Relations Between Egypt And The Hejaz In The 18th Century

Marwa Abdalla Mohamed ELZUBER

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, marwaabdalla.m@ogr.iu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6895-7461

Makale Bilgisi	
Makale Türü/ Article Type:	Araştırma / Research
Geliş Tarihi/Date Received:	27.12.2024
Kabul Tarihi / Date Accepted:	10.02.2025

Atıf / Citation

ELZUBER, Marwa Abdalla Mohamed, “18. Yüzyılda Mısır ve Hicaz Arasındaki Ticari İlişkilerin Gelişmesinde Haccın Rolü”, *Muverrih Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (Haziran 2025), 1-20.

18. YÜZYILDA MISIR VE HİCAZ ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİN GELİŞMESİNDE HACCIN ROLÜ

The Role Of Hajj In The Development Of Trade Relations Between Egypt And The
Hejaz In The 18th Century

Marwa Abdalla Mohamed ELZUBER

Özet:

İslâm'ın beş esasından biri hacdır. İnsanları Hac yapmaya en çok iten şey, hacın büyük manevi etkisidir. Hac sadece bir ibadet değildir; aynı zamanda ticaret yapma, bilgi edinme ve sosyal ilişkileri güçlendirme gibi birçok farklı yönü ve motivasyonu da bulunmaktadır. Hac ile hac mevsiminde ticari faaliyetlerin artışı arasındaki doğrudan ilişki inkâr edilemez. Ticari hareketlilik, kafilenin Mekke'ye hareketinden önce hacıların yolda ihtiyaç duyacakları malzemeleri hazırlamasıyla başlamaktadır. Kafiye eşlik edecek olan tacirler, ticari ortaklıklar kurar ve kendilerini veya acentelerini hac kafilesıyla yola çıkmaya hazırlar. Ardından, hac yolu boyunca duraklardaki ticaret devam etmektedir. Hacıların Mekke'ye ulaşmasıyla birlikte büyük pazarlar kurulur ve tacirler farklı ülkelerden getirdiği malları takas ederler. Son olarak, hacıların çeşitli ürünlerle kendi ülkelerine dönmeleri ticareti yeniden canlandırmaktadır.

Mısır ve Hicaz, uzun zamandan beri siyasi, ekonomik ve ticari bağlar içinde olan iki bölgedir. Bu makalede 18. yüzyılda hac ibadetinin Hicaz ve Mısır arasındaki ticari faaliyetler üzerine etkisinin araştırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ticaret, Hac Mevsimi, Mısır, Hicaz, Hac Kervanı*

Abstract:

One of the five pillars of Islam is Hajj. The primary motivation driving people to perform Hajj is its profound spiritual impact. Hajj is not merely a religious duty; it encompasses various aspects and motivations, including trade, knowledge acquisition, and the strengthening of social relationships. The undeniable connection between Hajj and the increase in commercial activities during the Hajj season is evident. Commercial activity begins with the pilgrims preparing the supplies they will need on their journey before the caravan departs for Mecca. The merchants accompanying the caravan establish trade partnerships and prepare themselves or their agents to set off with the pilgrimage group. Subsequently, trade continues at various stops along the pilgrimage route. Upon the pilgrims' arrival in Mecca, large markets are established, where merchants exchange goods brought from different countries. Finally, the return of the pilgrims to their home countries with various products revitalizes trade.

Egypt and Hijaz have long been two regions with established political, economic, and commercial ties. This article aims to investigate the impact of the pilgrimage ritual in the 18th century on the commercial activities between Hejaz and Egypt.

Keywords: *Trade, Hajj Season, Egypt, Hijaz, Hajj Caravan*

GİRİŞ

Mısır ile Hicaz arasındaki siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler çok eskiye dayanmaktadır, fakat bunun başlangıcını belirlemek mümkün değildir. Ayrıca, iki bölge arasındaki coğrafi yakınlık nedeniyle Mısır'ı yöneten güçlerin çoğunun nüfuzunu Hicaz bölgesine kadar genişlettiğini görülmektedir. Mısır, Kızıldeniz ve Akdeniz aracılığıyla antik dünyanın üç kıtası arasındaki bağlantının merkeziydi. Hicaz ise İslam dünyasının dini merkeziydi. Sultan Selim 1517'de Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'na kattıktan sonra, daha Hicaz'a elçilerini veya askerlerini göndermeden önce, Şerif Ebu Nüme'ın liderliğindeki Hicaz heyeti kendisine itaat ve sadakat tekliflerini sunmuştu.¹ Şüphesiz ki Sultan Selim, bu durumda "Harem-i Şeriflerin hizmetkârı" olarak anılmaktan büyük bir onur duymuştur;² çünkü ona uygun görülen bu sıfat, dini liderliğinin yanı sıra siyasi liderliğinin de bir teyitidir. Hicaz bölgesi Osmanlı'nın merkezine uzak olduğundan Mısır'daki Osmanlı yönetimine bağladılar;³ bu da iki bölgedeki yöneticiler arasında bir iletişim dilinin varlığını göstermektedir.

Bu noktadan hareketle, Osmanlı Sultanları Haremeyn-i Şerifeyn'e büyük bir ilgi gösterdiler. Haremeyn için farklı amaçla ve farklı yerlerde büyük vakıflar kurdular. Ayrıca, Mısır'da Haremeyn için pek çok vakıf türü bulunmaktadır.⁴ Vakıfların doğrudan Mısır'a kurulmasında Hicaz'ın kuru ve çorak doğasının büyük bir rolü vardı; zira Osmanlı devleti Hicaz'a maddi yardım ve yaşam desteği sağlayacak başka bir yer arıyordu ve bu yer de Mısır'dı.⁵

Diğer taraftan, hac ibadeti İslam dünyasının dört bir yanındaki Müslümanlar arasında bir dayanışma ve yakınlaşma vesilesi olarak büyük bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Müslümanların haccı kolayca eda edebilmeleri için haccın organizasyonuna özen göstermiştir. O dönemde Mısır, Yemen, Şam, Umman, Lahsa, Nejd, Basra ve Bağdat kervanı olmak üzere her biri hacca gidip gelen belirlenmiş bir yolu izleyen yedi kervan, İslam dünyasının dört bir yanından Hicaz'a doğru yola çıkmaktaydı. Bu kervanların her biri, devletin onları koruyabilmesi ve gerekli olan gıda, su ve hacıların taşımacılığında kullanılan hayvanları tedarik edebilmesi amacıyla sabit bir yol izlemekteydi. Bu veriler ışığında Mısır hac kafilesinin, Mısır ile Hicaz arasındaki genel olarak ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel; özel olarak ise ticari ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynadığını ve bu konunun çalışmamızın odağını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

1. HAC VE TİCARET ARASINDAKİ BAĞLANTI VE HAC ZAMANINDA TİCARETİN MEŞRUIYETİ

Haccın sosyalleşme, Müslümanları bir araya getirme, muhabbet ve dostluğu teşvik etme, ilmi ilerleme ve bilimsel bilgi gibi pek çok faydası olduğu gibi ekonomik ve ticari amaçları da bulunmaktadır. Hac kervanları dini açıdan önemine ve büyük ölçüde kolaylaştırdıkları nüfus ve kültürel kaynaşmadaki rollerine ek olarak, ekonomik faaliyetleri desteklemede de büyük önem

¹ Feridun M. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nüme", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1994), s.88.

² Azze bnt. Abdurrahman b. Muhammed Şahin, *Hıdmatu'l-Hac fi'l-Hicaz bale'l-asrı el-Osmani* (Kahire: Darü'l-Kahire, 2006), 94-95.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972), 34.

⁴ Kesinlikle, Hicaz'ın sahip olduğu erzak çoğunluğu, buğday temini ve Mısır'dan yıllık ödenekler olarak gönderilen büyük miktarlar, Mekke ve Medine emirlerine, yargıçlarına, ilim adamlarına, fakirlerine ve Hicaz'daki ilim talebelerine ve Kâbe'yi ziyaret eden hacılara sunulan büyük hizmetler, Mısır'daki Haremeyn vakıflarından temin edilmekteydi. bk. BOA, Bab-ı Asafı Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (DVNS.MSR.MHM. d.), No. 3, Gömlek No. 64; Abdülkadir Özcan, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 07 Ocak 2025)

⁵ Mısır ile Hicaz arasındaki ilişki tarihini inceleyenler, Mısırlıların Hicaz halkına sağladığı gelir kaynaklarının çok yönlü olduğunu görecektir; Mısır hazinesinin yaklaşık yüzde onu Mekke ve Medine halkına yardım için ayrılıyordu. Daha fazla bilgi için bk. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar Osmanlı döneminde Hac 1517-1638*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 86-87.

taşımaktadır. Çünkü hac sadece bir yoldan geçiş ve İslam'ın yükümlülüklerinden birinin yerine getirilmesi değil, aynı zamanda geniş bir ticaret imkânı sağlamaktadır.

Arapların cahiliye döneminde düzenli mevsimlik pazarları vardı; burada malların alışverişini yaparlardı. Bu pazarların en önemlileri Ukaz, Mecnene ve Zülmecaz'dır.⁶ İslam'ın gelişiyle bu pazarların varlığı aynı şekilde devam etmişti. Fakat Müslümanların hac mevsiminde alışveriş yapma konusundaki tereddütleri başlamış ve ticaretin hac günlerinde caiz olmadığı düşüncesine kapılmışlardır. İbn Abbas'tan bir rivayete göre, Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz cahiliye dönemindeki panayırlardandır. (Sahabeler) hac mevsiminde ticaret yaparak günaha girmekten korkuyorlardı. Fakat “-Hac mevsiminde ticaret yaparak- Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife'ye) akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin. Onu, size gösterdiği gibi zikredin. Doğrusu siz onun yol göstermesinden önce yolunu şaşırmışlardan idiniz ”.⁷ ayeti nazil olmuştur. İbni Abbas bu ayet nazil olduktan sonra Müslümanlara hac mevsiminde ticarete izin verildiğini aktarmıştır.⁸ Ayrıca, Hac ile ticaret arasında böyle bir bağlantı olmasına şaşmamak gerek zira Hz. Muhammed (s.a.v.) başarılı bir tüccardı. Hacılar için şöyle dua ederdi “...Allah haccınızı kabul etsin, günahlarınızı bağışlasın ve mallarınızı size güzel bir pazar versin...” Bu bakımından, cami ve çarşı, medeniyetin yayılmasına yardımcı olur ve din ile dünya sorunları arasında toplumun başarısına yardımcı olur. Her ikisi de İslam dünyasının çoğunda yaygındır.⁹

Diğer taraftan, Cahiliye döneminde Hac zamanı ticari faaliyetler için yılda bir defa gelen bir mevsim olarak kabul edilir. İslam'ın gelişinden sonra da İslam dünyasının her yerinden hacılar Mekke'ye gelir ve kendi ülkelerinin ürünlerini diğer ülkelerin ürünleriyle takas etmek üzere yanlarında taşırlar. Hac, kervan üyeleri arasında ve hac yolları üzerindeki pazarlar arasında alım-satım ve mal alışverişi için verimli bir alan olduğundan, hacılar konakladıkları durakların ve evlerin bulunduğu Hicaz'a ulaşana kadar ülkelerinin mallarının çoğunu yollarda satmaya başlıyorlardı.¹⁰

Osmanlı döneminde de kervanların yolculuğu, hem bizzat hacılar tarafından taşınan mallar, hem de tüccarların taşıdığı büyük miktardaki mallar için önemli bir durumdu. Tüccarlar bir yandan askeri korumadan yararlanmak, diğer yandan da kendilerine tanınan gümrük muafiyetlerini elde etmek için kervana eşlik etmeye hevesliydi.¹¹ Hac kervanlarına eşlik eden tüccarların sayısını belirlemek zor olsa da kervandaki her hacının bir yandan ailesine ve yakınlarına hediye olarak bir dizi mal satın almaya, diğer yandan da hac sırasında harcadıklarını telafi etmek için ticaret yapmaya hevesli olduğuna şüphe yoktur.

⁶ Elnure Azizova, “Ukaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 06 Ocak 2025); Elnure Azizova, “Zülmecaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 06 Ocak 2025).

⁷ Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Bakara 2/198. Ayrıca, Allah Teala, Mekke halkı (Kureys) İslam'dan önce ticaretle uğraştığını belirtmiştir. Şöyle buyurdu “Lî ilâfî kurayş* İlâfihim rihlete's-şitâi ve's-sayf” bu ayetteki yaz ve kış yolculukları, ticaret yolculuklarıdır. bk. Kureys 106/1-2.

⁸ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalani, *Fatibü'l-bari bi şerhi Sabihî'l-Buhari* (Beyrut: Daru'l Marifa, 1986), 693.

⁹ Aslında İslam şehirlerinin kuruluşuna bakarsak, ilk önce mescid yanında hemen çarşı kuruluyordu ve çoğunluğu ticaret güzergahlarında kuruluyordu. Bu yüzden İslam'da Hac, namaz ve ticaret yani sosyal, iktisad ve din insan hayatında uyumlu bir şekilde uygulanmıştır. bk. Maykel N. Person, *el-Hac ile Mekke min Şibhâü'l-Cezîre-i Hindîyye 1500-1800*, çev. Miraç Navab, Bedrudin Yusuf (Mekke: Merkezü Tarihî Mekke-i Mukerreme ve'l Medinetü'l- Münvere, 2009), 205-206. Diğer bir kaynak için bk. Köksal Alver, “İslam Şehrini Kurmak: Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru”, *TYB Akademi Dli Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2015), 79-80.

¹⁰ Cemal Mahmoud Mursi, *Drobu'l-Hac el-Mısıri fi'l-abdi'l-Osmani 1798-1517* (İskenderiye: İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mısır Tarihi ve İslam Eserleri Bölümü, Doktora Tezi, 1990), 96.

¹¹ Husam Mohamed Abdu'l-müti, *el-alakat-ü'l Mısıriyye el-hicazîyye fi 'l-karn'ül samen aşer* (Kahire: el- heyatü'l Mısıriyye el-Amme li'l-kitab, 1999) 164.

2. MISIR İLE HİCAZ ARASINDAKİ TİCARET VE HAC YOLLARI

Her yıl Şevval ayının ortasında Kahire'de yaklaşık 30-40 bin hacıyı içeren heybetli bir kervan toplanırdı.¹² Mısırlılar, eskiden beri Kuzey Afrika ve Endülüs hacılarını Mekke'ye götürmek için Kahire'den yola çıkarlardı.¹³ Mısır hac kervanı, Mısırlılar ve Hicazlılar üzerinde önemli bir etki bıraktı ve Mısırlılar ile Hicazlılar arasındaki sosyal ve ekonomik bağları güçlendirdi. Osmanlı döneminde, Osmanlı padişahları hac kervanına büyük önem vermekteydiler. Kervanların güvenliğini sağlamak için Mısır hazinesinden ne kadar para gerekli olursa olsun, bunu sağlamayı amaçlamışlardır. Emir-i Hac unvanı, 18. yüzyılda Mısır'da önemli bir görevdi. Bu görevi üstlenen kişiye dini ve toplumsal itibar kazandırmaktaydı.¹⁴ Mısır Hac Kervanı genellikle her yıl Şevval'ın yirmi yedisinde "Birket-i Hac'dan" (Hac havuzu) hareket eder, önce Acrud'a, ardından Süveyş'e giderdi. Süveyş'ten sonra kervan biri kara, diğeri deniz yolu üzerinden olmak üzere iki farklı yoldan hareket etmekteydi.¹⁵

2. 1. Deniz Yolu

Mısır ve Kuzey Afrika'dan bazı hacılar Hicaz'daki kutsal mekanlara ulaşmak için Kızıldeniz yolunu tercih etmişlerdir. Bu deniz yolu iki kısma ayrılır: Birinci yol, Süveyş- Tur¹⁶ - Cidde¹⁷ - Mekke yoluyla bağlantılıdır. Süveyş, Tur ve ardından Cidde'yi birbirine bağlayan bu yol yedi yüz doksan mil uzunluğundaki bir deniz yoluna sahiptir.¹⁸ Süveyş, 12. yüzyılda Kızıldeniz ticaretinde Kulzum'un yerini almasından bu yana Cidde ile bağlantılıdır. Bu yolun, Süveyş'i Tur ve ardından Cidde'ye bağlayan en önemli deniz yollarından biri olduğu kabul edilmiştir. Bu yol, Mısır'ı Hicaz'a hızlı bir şekilde bağlamıştır. Dini ve ekonomik faaliyetlerde, Mısır ve Kuzey Afrika'dan birçok hacı ve ziyaretçinin yanı sıra hac kabilelerine eşlik eden tüccarlar yıllık olarak bu yolu kullanmıştır. Bu deniz yolu aynı zamanda eskiden beri Haremeyn'in erzakının taşınmasında da önemli bir rol oynamıştı.¹⁹ Osmanlı

¹² Hac kafilesi, Şevval ayında hareket eder, Zilkadenin bitmesinden önce Mekke'ye ulaşılması hedeflenirdi. Bu yolculuk yaklaşık bir buçuk ay bir yolculuktur. Bu alanda yazılmış kapsamlı bir makale, bk. Şerife Eroğlu Memiş,"17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı Kahire'den Mekke'ye Hac Menzilleri" 4/2 *Kadim Akademi*, (Aralık 2020), 49.

¹³ Mısır, Arap dünyasının ortasında bulunması nedeniyle Afrika ve Mağrib'den hac kabileleri için önemli bir yerdir. Kuzeyde Akdeniz limanları yönünden Kahire'ye ulaşıyor, oradan da deniz yoluyla Suriye, Anadolu, Mağrip ve İtalya'dan geliyor. Kuzeyde Suriye'ye, doğuda Kızıldeniz'e ve oradan Hint Okyanusu'na, güneyde Nil'in yukarı vadisine ve doğu ve batı Afrika'ya kadar kıyıyı takip eden bir yol ağı bulunmaktadır. Memiş," 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı, s.41.

¹⁴ Münir Atalar, "Emir-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 21 Eylül 2024).

¹⁵ Hamsa bnt. Hubeyş ed-Doseri," kafeletü'l-Hac ve'l-Ticara ve Drubuha el-Muhtelifa eban el-Asr'ül-Osmani 1517-1803", *Kena Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dergisi* 48 (2018), 617.

¹⁶ Sina Yarımadası'nın batısında, Kızıldeniz'in iki kolu arasında, Karan Dağı yakınında, Süveyş Körfezi'nin ucunda ve Ras Muhammed'den yaklaşık 50 mil uzaklıkta el-Tur Limanı bulunmaktadır. Mercan kayalıklarına yakın olduğu için gemilerin yanaşması için uygun bir limanıdır. Yakınında içme suyu olduğu için de 15. yüzyılda Kızıldeniz'de Mısır için önemli bir ticaret merkezi ve Mısırlıların Hac yolculuklarında bir üs olarak kullanıldı. Tur limanı konumu, coğrafyası ve tarihi ayrıntılı olarak bk. İman Eid Abdülhamid Abdülhadi, "Mina el-Tur Dirase fı'l-Coğrafya el-Tarihyya", *Kafrelsheikh Üniversitesi Sanat Fakültesi Hümanistik ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 26/4 (Aralık 2022), 362-409.

¹⁷ Arabistan yarımadasının güneybatısındaki Hicaz bölgesinde yer almaktadır. Mekke'ye 70 km. Medine'ye 420 km. mesafededir. Bu şehrin önemi, Hz. Osman zamanında güneyindeki Şuaybe Limanı'nın terk edilerek Mekke'ye hacıların Kuzey Afrika, Mısır ve Hindistan gibi uzak ülkelerden karaya ayak bastıkları bir liman şehri olarak kullanılmasıyla artmıştır. Cidde Limanı, Avrupa'dan Mısır'a, oradan da Hindistan'a giden malların ve Hindistan'dan Avrupa ülkelerine giden malların geçtiği yerdir. Ayrıca Hindistan ile Avrupa arasında mal taşıyan gemiler sık sık bu limanda karşılaşır. Cidde limanı hakkında daha fazla bilgi için bk. Mustafa L. Bilge, "Cidde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 25 Temmuz 2024).

¹⁸ ed-Doseri, "kafeletü'l-Hac ve'l-Ticara", 630.

¹⁹ Hicaz iâşe kaynağının büyük bir bölümü için Mısır'dan gelen tahıla bağımlı bulunmaktaydı. Yılık olarak Mısır'dan Haremeyn halkına, fukarasına, Mekke kadılarına ve şeriflerine gılal ve erzak gönderiliyordu. Bu erzak ve gılların nakli çoğu zaman Süveyş'ten Cidde'ye gemilerle yapılıyordu. Belgelere göre bu iâşe meselesi sadece devlet ya da vakıflar tarafından temini ve nakli için gereken gemiler sağlanmıyordu. Bazı devlet adamları ve hayır seven insanlar tarafından da sağlanıyordu. Örneğin, 1112/1701 yılında Cidde sancağı beyi Yusuf Paşa Harameyn ahalisine Mısır'dan gılalın nakli için kendi malından iki adet gemi satın almıştır. BOA, Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri

dönemi boyunca ise Haremeyn tahılının ve tahsisatının Hicaz'a taşınmasında da önemli bir görev üstlenmişti. Ayrıca hac mevsimi dışında da Mısır'ın Hicaz'a, Hicaz'ın da Mısır'a ihracatı bu yol üzerinden gerçekleşmiştir.²⁰

İkinci deniz yolu ise el-Kusayr²¹ - Cidde – Mekke yolu üzerindedir. Kuseyr, Cidde'ye kısa bir nakliye hattı ile bağlıdır. Kusayr limanı, Nil'in birçok vadiyle kendisine bağlanan kolundaki Kus şehrine yakınlığından dolayı önemlidir. Bu liman aynı zamanda Yukarı Mısır bölgesi ile Arap Yarımadası arasındadır. Bu yüzden gıda maddelerinin doğrudan Yukarı Mısır'dan alındığı ve daha sonra gemilerle Cidde veya Yanbu limanlarına taşındığı bir depoydu. Bu deniz yolunun ilk etabı Kahire'den başlamakta oradan Kus'a, oradan da Mısır'ın doğu çölündeki Kuseyr limanına kadar sürmekte, Kusayr'dan hacılar ve tüccarları taşıyan teknelerle de Cidde veya Yanbu limanına kadar devam etmekteydi.²²

2. 2. Kara Yolu

Mısır Hac kafiləsi, Bereket el-Hac arasında Kahire çölü boyunca deve ve yük hayvanlarının ayakları ile döşenen bir kara yolunu takip ederek, Süveyş'ten Nehal'e, oradan da Akabe'ye doğru ilerleyerek, sahil boyunca ilerliyordu. Kızıldeniz'den, Muveylh'e, sonra el-Azlam'a, oradan el-Vacih'e, sonra Yanbu'ya, Faysal'a, Bedir'e varıp Şam Hac kafiləsiyle buluşuyordu. Genellikle Şam ve Mısır hac kafileleri Bedir'de buluşup Rabig'e ardından Vadi Murru'l-Zahrani'ye ve son olarak Mekke'ye girmeye hazırlanıyordu.²³

Emir-i Hac²⁴ ve adamları kervanları tertip ederek, herkesin binek hayvanları ve aileleri için belli yerler ayırmış ve kervanların iki tarafının askerler tarafından korunduğu belirli bir düzen takip etmiştir. Kervanın önünde hububat, erzak, tüccarlar, su taşıyıcılar ve aşçılar tarafından taşınan develer yer almaktadır. Emir-i Hac, adamları ve bazı tüccarlar kervanın ortasında seyahat ederken; yanlarında değerli eşyalar, ticaret malları, paraları taşıyan develer ve sandıklar yer alıyordu. Kervanın arkasında ise askerler ve kervana eşlik eden mehter grupları yer almaktaydılar. Ayrıca bedevilerin saldırılarının artması nedeniyle, kervanın arkasına savaş eğitimi almış bazı silahlı gruplar yerleştirilmeye başlandı.²⁵

(DVNS.MHM. d.) No. 111, Gömlek No. 1183, 342. Daha bilgi için bk. BOA. DVNS.MHM.d, No.111, Gömlek No. 1184, 343; BOA. DVNS.MHM.d, No.111, Gömlek No. 2030, 577.

²⁰ Süveyş- Cidde deniz yolu Hac mevsimi dışında devlet tarafından kullanılan bir yoldu. Özellikle Haremeyn'deki gerçekleşen imar faaliyetleri için malzeme temin etmekte kullanılıyordu. Çünkü bu malzemeler İstanbul, Anadolu ve diğer bölgelerden önce İskenderiye Limanı'na sonra Süveyş vasıtasıyla Cidde Limanı'na nakledilmektedir.

²¹ Kuseyr limanı, Osmanlı döneminde çok önemli olan Kızıldeniz limanlarından biri olmasa da hac yolları üzerindeki önemli duraklardan biri olması nedeniyle önemliydi. Kuseyr yolu Mısır'dan hacca gitmek için en kolay yoldu. bk. Abdulmennan Mehmet Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergahlar 1600-1700* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016), 172-173.

²² Abdülhamid Süleyman, *Taribu'l-Mevani'l-Mısıriyye fi'l-Abdi'l-Osmani* (Kahire: 1995), 113.

²³ Abdül-Mu'ti, *el-alakat-ü'l-Mısıriyye*, 223. Daha bir kaynak bk. Latif A. Armağan, "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilu'l-Hac)" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20/20 (Aralık 2000), 73-118.

²⁴ Mekke'nin fethinden sonra (8/630) hac emirliği ihdas edilmiş. Emir-i hac (emirü'l-hac), hac kervanlarını güvence altına almak ve cezaların uygulanmasına nezaret etmek gibi önemli görevler üstlenmiş. Osmanlı döneminde hac emirleri ikiye ayrılmış. Bunlardan birinin merkezi Şam, diğerinin merkezi Mısır (Kahire) idi. Mısır Emir-i Hacı, Kuzey Afrika ve Mısır çevresinden Kahire'de toplanan hacıların Haremeyn'e gidiş dönüşlerinden sorumluydu. Şam Emir-i Hacı, Anadolu, İran ve Orta Asya hacılarıyla Halep ve Bağdat gibi diğer bazı Arap vilayetlerinden Şam'da toplanan hacıların Haremeyn'e gidiş dönüşlerinden sorumluydu. bk. Atalar, "Emir-i Hac", 132. Daha bir kaynak bk. Orhan kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği". *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman* (2010), 137-180.

²⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *Ababasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 232-233; ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 627. Konu ile alakalı bk. Murat Gökhan Dalgan, *Kervandan Demiryollarına Kadar yol ve Yolculuk (Kervanlar, Tüccarlar, Hacılar, Yolcular ve Eşkiyalar) Kervan* (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2014).

Tüccarların mallarının kervanın ortasında yer alması, ticaretin ve kervanla seyahat eden tüccarların önemli olduğunun bir göstergesidir.

2. 3. Osmanlı Devleti'nin Hac İle Kara Ve Deniz Ticaret Yollarını Geliştirme Ve Güvence Altına Alma Çabaları

2. 3. 1. Deniz Yolu: Güvenliği ve Bakımı ve Gemiler Temini

Yukarıda bahsedildiği üzere, deniz yolu hac ve ticaret için önemli bir yoldu, bu yüzden Osmanlı Devleti bu yola büyük bir önem vermişti. Deniz yolunun temel noktası Süveyş limanıdır. Güvenlik açısından, Süveyş'in Mısır'daki konumunun önemi ve hacıların kutsal yerlere giderken karadan ve denizden geçiş noktası olması nedeniyle, bir yandan Mısır'ın doğu sınırlarını korumak, bir yandan da hacıların ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılamak için buraya bir kale inşa edilmiştir²⁶. Süveyş kalesi, Hac Emirî'nin mühimmatını güvenli olarak göndermesinin yanı sıra hac ve ticaret kabileleri için de önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan Haremeyn'in tahılını ve tahsisatını taşıyan gemileri, ticaret gemileri ve ticari çıkarlarını; diğer yandan yolcuları ve hacıları korumak için Kızıldeniz'de kuzeyden güneye devriye gezmek üzere Süveyş kaptanlarına Cidde ve Yanbu limanları arasında tahıl, yolcu ve hacıların taşınması için yılda on iki özel donanma gemisi tahsis etmiş ve bunlar kaptanlara verilen sorumlulukların bir parçası haline getirilmiştir.²⁷

Osmanlı Devleti, yolcular ve hacılar için Süveyş Limanı'nda tatlı su temin etmeye özen göstermişti. Süveyş Limanı'nda su taşıyan Bedevilerin maaşlarını ödemek için Mısır hazinesinden yıllık olarak bir miktar ayırmıştır.²⁸ Ayrıca, Osmanlı devleti, Süveyş'teki deniz tersanesine de önem vermiş²⁹ ve tüm ekipmanlarını Bulak tersanesinde hazırlayarak, Kızıldeniz'deki ticareti taşımak için gereken ahşap ve ekipmanlarla donatmıştır.³⁰ Ayrıca, Haremeyn'in ürünlerini, yolcuları ve hacıları taşımak için de gerekli hazırlıklar yapılmıştır. En yetenekli ustalar, gemi inşası ve diğer gemilerin onarımı için Reşit, Dimyat ve İskenderiye'den getirilmiştir.³¹ Bu gemilerin onarım ve inşa masrafları genellikle Mısır hazinesinden karşılanmıştır.³² Ayrıca Haremeyn'in ihtiyaçlarını depolamak için Süveyş'te de depolar kurulmuştur.³³

Öbür taraftan Osmanlı Devleti, tüccarları, hacıları ve yolcuları taşımak amacıyla gerekli gemilerin temini için büyük önem göstermiştir. Mısır hükümetinin Haremeyn'e tahsisatlarını taşıyan gemilerin Kızıldeniz'deki deniz taşımacılığı yoluna girmesine izin vermiştir.³⁴ Bu gemiler, Haremeyn'e ulaşmada deniz yolunu tercih eden tüccarların ve hacıların eşyalarının taşımacılığında kullanılmışlardır. Bu amaçla tahsis edilen devlet gemilerinin sayısı 18. yüzyılın sonlarına doğru üçten dokuza kadar ulaşmıştır. En ünlülerinden biri, Süveyş Limanı'nda Mısır yönetimi denetiminde inşa edilen "Ayn el-

²⁶ Murat Çınar, *Geçmişten Günümüze Süveyş Kanalı'nın Jeopolitiği*, (Ankara: İksad publishing house, 2022), 99.

²⁷ BOA, İbnülemin Bahriye (İE.BH.), No. 1247.

²⁸ Leyla Abdüllatif, *Ehemmiyyet Bender el-Süveyş fi'l-asr'il-Osmani*, Kızıldeniz Tarih ve Çağdaş Uluslararası Politika Sempozyumu araştırması kapsamında, Modern Tarih Lisansüstü Semineri (Kahira, 1980), 114.

²⁹ Süveyş tersanesi, Portekiz'in Kızıldeniz'e yönelik tehdidinin artması üzerine Memluk döneminde Osmanlıların yardımıyla kurulmuştur. Osmanlı'nın Mısır'ı fethinden sonra Süveyş tersanesi Kızıldeniz ve Hind Okyanusu için donanma üssü olmuştur. Daha fazla bilgi için bk. İdris Bostan, *17. yüzyılda Tersane-i Amire* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 56-58.

³⁰ Abdüllatif, *Ehemmiyyet Bender el-Süveyş fi'l-asr'il-Osmani*, 118. Bulak Limanı ve sanayi merkezi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Bulak" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 07 Ocak 2025).

³¹ BOA, DVNS.MSR.MHM.d, No. 3, Gömlek No.64. Ayrıca, gemi inşası için bazı malzemeler İstanbul ve Anadolu'dan bu limanlara götürülüyordu. bk. Bostan, *Tersane-i Amire*, 57.

³² BOA, İbnülemin Dahiliye (İE.DH.), No. 2792.

³³ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 628.

³⁴ Memiş, "17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı" 39-63.

Hayat" gemisidir; bu gemi, Kızıldeniz'de Meradiye Vakfı'na ait olup daha önce batmış "el-Feyz-i Rabbani" adlı geminin yerini almıştır. Bu gemiler vasıtasıyla, Haremeyn'in tahıllarının taşınmasının yanı sıra, Mısır Emir-i Hac'ının gıda malzemelerinin de el-Muwaileh ve Yenbu limanlarına taşınması gerekiyordu. Osmanlı Devleti, çift yönlü yolculuklar karşılığında her geminin kadrosuna 200.000 para (600.000kuruş) tutarında bir miktar belirlemişti.³⁵ Bunun sonucunda Mısır limanları ile Hicaz limanları arasında çalışan gemilerin sayısı artmış, bu da ülkelerin deniz yoluyla ulaşımı güvence altına almasının ardından çok sayıda hacının ve tüccarının Haremeyn'e gelmesine olanak sağlamıştır.

Bazı vakıf gemilerin, hac malzemelerini Mekke'ye taşıma yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra gemi yük kapasitesindeki fazlalığı kullanmasına izin verilerek, bu fazlalığı tüccarlar adına farklı malların taşınması ve hacılar ile yolcuların taşınması için kullanması sağlanarak, bu gemilerden maksimum fayda sağlanmış ve vakfın genel geliri arttırılmaya başlanmıştır.³⁶ Ancak bununla beraber Süveyş'ten Cidde'ye mal taşıyan bazı vakıf gemilerinin Haremeyn'den alınan tahsisatı eksik alıp ona ayrılan yere daha fazla ticaret malı taşımaları gibi bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bu sebeple devlet tarafından vakıf gemilerinde ticaret mallarının taşınması istenmiştir.³⁷

2. 3. 2. Kara Yolu: Güvenliği ve Bakımı

Kara yoluyla hac yolculuğu oldukça zorlu ve tehlikeliydi. Bu nedenle, Osmanlı Devleti kara kervanının güvenliğini sağlamak için kafiye eşlik edecek askerler atamıştır. Ancak Emir-i Hac yalnızca bu kafiyei korumaktan sorumlu değildi.³⁸ Mısır Beylerbeyleri ve yedi askeri ocağın da korunmasından sorumluydu. Ek olarak, Hac kafiyesini koruyan askeri koruma çeşitli askeri personelden oluşuyordu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu kervanın güvenliğini ve hacıların rahatlığını sağlamak için hac yolu boyunca menziller (istasyonlar) haline gelen kaleleri yenileyip inşa etmiştir.³⁹ Hac yolu boyunca bakımı yapılan istasyonlar ve kaleler arasında Süveyş, Yanbu, Acrud, Azlam, Cidde ve benzeri bulunmaktadır.⁴⁰

Bununla beraber, hacdan dönüş yolculuğu, hac kafiyesine yönelik tekrarlanan Urban saldırıları nedeniyle hacca gitmekten daha zordu.⁴¹ Bu nedenle Mısır'daki Osmanlı yönetimi, hac kafiyesinin güvenliğini sağlaması için her yıl el-Ezlam'a üç yüz asker ve Akabe'ye bin asker gönderiyordu. Bu iki birlik de yanlarında çok fazla erzak taşıyordu. Bu askerler için, deve kiralması ve erzakların sağlanması gibi seyahat masrafları Mısır hazinesinden karşılanıyordu.⁴² Kaynaklarda geçtiği üzere, hac

³⁵ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticaret", 664. Para (pare) Mısır'da kullanılan yukarıda bahsedildiği gibi, bir para birimi o zamanlarda 1=3 kuruştur. bk. Ali Akyıldız, "Para", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 06 Kasım 2024).

³⁶ Haremeyn vakıfları ile ilgili bu çalışmaya bk. Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019); Özen Tok, "XVII. Yüzyılda Haremeyn'in İdaresi ve İşesinde Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü", ed. Kemal Çiçek, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9/939.

³⁷ BOA. DVNSMHM.d, No.111, 1549, 454.

³⁸ Emir-i Hac, Hac kervanını organize etmek ve korumak için sadece Mısır hazinesinden mali destek almıyordu. Devlet, Hac Emiri'ne başka yerlerden mali destek ayırmıştır. Örneğin Cidde gümrüğünden yirmi kese akçe verilmektedir. BOA, DVNSMSR.MHM.d, No 1, 43, 85.

³⁹ Bu kalelerin tamirâtı için Mısır irsaliyesinden karşılanmaktaydı. Örneğin, 1186/1772 yılında Cidde ve Yanbu iskelelerinin tamirâtı için Mısır irsaliyesinde kırk bin kuruş ödeme yapılmıştır. bkz. BOA, Cevdet, Evkaf (C.EV.), No.536, 7065.

⁴⁰ Bu kalelerden Yanbu kalesi Meddine-i Munevver'e'nin kalesi olarak devlet tarafından büyük bir ilgi kazanmıştı, onun üzerinden Medine'ye zahire ve erzak gönderiliyordu. Hicaz'ın Cidde limanından sonra en büyük ve önemli ikinci limanıdır. BOA, Cevdet, Askeriye (C.AS.), No. 3171; BOA.C.AS, No. 49638; BOA.DVNSMHM. d, No. 111, 1692, 493.

⁴¹ Urban, Arab kelimesinden geliyor, çölde yaşayan Araplar veya bedevileri ifade etmektedir. Urban eşkıyası hac yollarında hacılara ve yolculara saldırıp onların eşyalarını yağmalamakta, bazılarını öldürmekte ve büyük zorluklar yaratmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Bedevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 05 Ekim 2024); Ali Bardakoğlu, "Eşkiya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 29 Eylül).

⁴² BOA.C.EV, No. 544, 27493. Bu konu ile ilgili ayrıntı olarak bk. ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticaret", 616-623.

kafilesin Mısır'dan ayrılırken veya Mekke'den dönüş yolunda kafiye yönelik urban saldırılarında artış yaşanmıştır. Buna rağmen tüccarlar ticaret için en uygun zamanın Hac kervanıyla yola çıkmak olduğunu düşünüyorduk çünkü devlet, kervanla asker göndererek kervanın güvenliğini sağlamaya çalışıyordu.⁴³

3. HAC MEVSİMİNDE TİCARETİN GELİŞMESİNE YARDIMCI OLAN FAKTÖRLER

Hac mevsiminde ticari faaliyetlerin artıp gelişmesinde etkili olan birtakım faktör vardır; bunlardan en önemlisi, Osmanlı merkezi yönetiminin, hacıların Mekke'ye taşıdıkları ve ülkelerine döndüklerinde yanlarında getirdikleri mallara uygulanan gümrük vergilerini azaltma kararıydı.⁴⁴ Bu durum hac kervanlarının ticari faaliyetinin gelişmesine ve onlara eşlik eden insan sayısının artmasına yardımcı olmuştu. Ayrıca, Sultan III. Murad Yemen hac kafilisinin Mekke'ye getirdiği mallardan vergi alınmamasını emretmiş; bu ayrıcalıklar Hac kafilelerinin Mekke'ye gidiş-dönüş kara yoluyla taşıdığı tüm malların, her türlü gümrük vergisinden ve gümrük denetiminden muaf tutulmasına kadar aynı şekilde devam etmiştir.⁴⁵

Ticaretin hac mevsiminde canlanmasına yardımcı olan faktörlerden biri de yukarıda açıklandığı gibi, Osmanlı Devleti'nin hac kervanlarını güvence altına alma çabalarıydı, Ayrıca Hac kafilelerine eşlik eden çok sayıda tüccarın bulunması ve Hac mevsiminde Hicaz'da ticari faaliyetler yürüten ve Hint tekneleriyle gelen malları pazarlayan birçok ticari acentenin bulunması da ticari faaliyeti önemli ölçüde etkilemişti.⁴⁶ Osmanlı döneminde bu şekilde büyük ticari ağlara sahip köklü ticaretle ilgilenen ailelerin birçok örneği vardı. Bu ailelerin, karada ve denizde gerçekleşen tüm ticari faaliyetlerde kendi isimlerini kullanarak çalışan ticari temsilcileri vardır.⁴⁷

Diğer taraftan bazı tüccarların kiraladığı deve sayısının artması, hac kervanlarıyla birlikte doğu mallarının ticaretini genişletmek için belirli bir ücret karşılığında daha fazla yük taşımaya neden olmuştur. Örneğin” İbn Ta'amiye” olarak bilinen Hoca Şihâbüddin Ahmed b. Nureddin ve Hicaz yolundaki deveci Hac Ali arasındaki anlaşmanın içeriği, ikincisinin birinciye taşınması için on deve sağlayacağını öngörüüyordu. Bu anlaşma sonucunda bir miktar şeker ve çuhadan oluşan mallar Hac kafilisi eşliğinde Mekke'ye götürülmüştür. Yine benzer şekilde Hoca Muhammad el-Şarayibi de 1713 yılında Mısır Hac kervanına beş yüz deveden oluşan kervanla katılarak doğu mallarını Mekke'ye taşımıştır.⁴⁸

Hac mevsiminde ekonomik canlanmaya yardımcı olan bir diğer şey, mevsimde yılda bir kez Hindistan ve Uzak Doğu'dan çeşitli mallar yüklenen Hint gemilerinin deniz yoluyla Cidde'ye, ardından kara kafileleriyle Mekke'ye gelmesiydi. Dünyanın en zengin pazarları arasında yer alan Mekke'de gerçekleşen bu ticaretin yanı sıra, Kızıldeniz ticaretinde İngilizlerin oynadığı büyük rol de yine

⁴³ Osmanlı Devleti, hac kafilisini urban saldırılarından korumak için başka bir siyaset takip etmekteydi. Urban'a bazı mali yardımlar (Urban surresi) göndererek hac yolunu güvenli tutmak istiyorlardı. Fakat bazen bu yardım kendilerine ulaşmadığı takdirde hac kafilisi daha büyük saldırılara maruz kalabiliyordu. Daha fazla bilgi için bk. BOA, Cevdet, Maarif (C.MF), No.9224; BOA.C.EV, No. 18919.

⁴⁴ Memiş, ” 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı”, 39-63.

⁴⁵ Ulemaü'l-Hamletü'l- Feransiyye, *Vasfu Mısır (el- Mısriyyon el- Mühaddison)*, çev. Züher el-Şaayib (Kahire: Sundük el-tenmiye ve'l- sekafe, 1993), 277.

⁴⁶ Daha fazla bilgi için bk. Zekeriye Kuşun, ”Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”, *FSM İlmî Araştırmalar ve İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (Haziran 2017), 281-311.

⁴⁷ ed-Doseri, ”kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara, 615-709.

⁴⁸ Abdülmuti, *el-alakat-ü'l-Mısriyye el-Hicaziyya*, 167.

ekonomik canlanmada etkili olmuştur.⁴⁹ Nitekim Osmanlı Devleti gemilerinin kuzeye gitmemeleri şartıyla İngiliz gemilerine Cidde'ye varma izni vermiş bu sayede İngilizler Kızıldeniz ticaretinde etkin olmuştur.⁵⁰ Bu durum, hacıları, tüccarları ve mallarını Hindistan'daki büyük tüccarlar ile Cidde'deki vekilleri arasında İngiliz gemileriyle güvenli taşıma yöntemleri bulmalarında büyük rol oynamıştı.⁵¹ Ayrıca, sınırlı zamanda Hicaz pazarları ve bu yol üzerindeki pazarlar dünya tüccarları için bir fırsat olmuş, alım-satım yapmaları için büyük bir ticari hareketlilik yaşanmış ve kısa sürede büyük karlar elde etmiştir. Hac mevsiminde Avrupa para birimlerinin girişi ve kârların artması, hem alım-satım işlemlerinin hem de Hicaz pazarlarında ve Hac yolu üzerindeki diğer pazarlarda ticari işlemlerin kabul edilebilir, düzeyde tamamlanmasını kolaylaştırdı. Yemen kahvesi ve Hint mallarının ticareti, özellikle alım- satım işlemlerini tamamlamak için ödemenin anında nakit yapılmasında ısrar eden Hintli tüccarlar arasında popüler olmuştur.⁵²

Haremeyn'in aynı tahsislerini deniz yoluyla Cidde ve Yenbu Limanları'na taşımakta kullanılan Osmanlı gemileri, Osmanlı Devleti'nin Hac mevsiminde ekonomik faaliyetlerinin canlanmasında büyük rol oynamıştır.⁵³ Osmanlı Devletinin gemilere ve vakıf gemilerine Kızıldeniz'de ticari yatırım ve deniz taşımacılığı faaliyetlerine girmeleri için izin vermesi beri tüccarlara, özellikle hac mevsiminde Cidde limanı ile diğer Kızıldeniz kıyılarındaki limanlar arasında ticari deniz taşımacılığı yapan birkaç gemiye sahip olmalarına hacılarla tüccarların ulaşımının kolaylaşmasına ve büyük gemi sayısının artmasına neden olmuştur; bilet fiyatlarının düşmesine yol açtığından pek çok hacı ve tüccarın ulaşımında bu gemileri tercih etmelerine neden olmuştur.⁵⁴

4. HAC MEVSİMİNDE PAZARLAR

4. 1. Hicaz Pazarları

Hicaz, en önemli medeniyet sembollerinden biri olan pek çok pazarla zenginleşmiştir. Bu pazarların gelişimine katkıda bulunan en önemli faktörlerden biri, dünyanın dört bir yanından insanların hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye gelmesidir. Hac mevsiminde Hicaz'da iki tür pazar açılmaktadır. Bunlardan ilki, yıl boyunca açılan sürekli pazarlardır. (Sabit pazarlar). Örneğin, Bedir'de hurma, yem ve develerin satıldığı büyük bir pazar vardı; Safra Vadisi halkı burada et, kavun, kabak, acve ve başka ürünler satıyordu, Arafa'da kullanılan Pazar ise Hicaz ülkelerindeki en ucuz pazardı. Limon Vadisi pazarına ise et, pirinç, salatalık, kavun, karpuz, deve, koyun ve diğer ürünlerin satın alınması için Mina ve Mekke'den insanlar akın ediyordu. İkincisi ise Hicaz'da, Hac mevsiminde ve yıllık olarak sınırlı günler ve mevsimlerde kurulan mevsimlik pazarlardır. Bunların projeleri, özellikle hacıların bulunduğu yerlerde çok küçük ve birbirine yakın boyutlardaydı. Örneğin, el-Şamiya (Şami Pazarı), el-Ma'ala, el-Masa'a, el-Lail, Suvayka, el-Sagir (Bab İbrahim) ikinci tür pazarlardandır.⁵⁵ 18. yüzyılın başlarında, Mekke, Hicaz şehirlerinde kurulan pazarlar belki de dünyanın en zengin

⁴⁹ Serap Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile ilgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden" *Belleten* 56/215 (Nisan 1992), 31-33.

⁵⁰ 1517 Haremeyn Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonra, Osmanlı Devleti güvenlik nedeniyle Hristiyan gemilerinin Kızıldeniz'de Moha limanından ötesine geçmesine izin vermemiş. Bununla birlikte, 17. yüzyılın ortalarında, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne ait Avrupa gemilerinin, ekonomik nedenlerle Hint mallarıyla Cidde limanına girişlerine izin verilse de önceden olduğu gibi Cidde limanının kuzeyine 18. yüzyılın sonuna kadar geçişlerine izin verilmemiştir. Böylece Avrupalı gemiler Kutsal yerlere yaklaşmadı ve Süveyş limanını da kullanamadı. BOA.DVNSMHM. d, No. 112, 1438, 401; BOA, Cevdet, Hariciye (C.HR), No. 163, 8114.

⁵¹ Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri" 60.

⁵² Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e*, 155-158.

⁵³ Mustafa L. Bilge- Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Yenbu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 01 Ekim 2024).

⁵⁴ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 676.

⁵⁵ İbrahim Celal Ahmed, "Avamil izdihar'l-esvak fi Mekke-i Mükarrama helal'l-karneyn es-Smin Aşer ve't-Tasi Aşer", *el-Mecelletü'l-Tarihîyye el-Mısıriyye* 59, (2019), 70.

pazarıydı; çünkü burada çok kısa süre içinde kahve, mür, buhur ve diğer ürünlerin yanı sıra milyonlarca Hint malı satılmaktadır. Hacca giden kimseler sadece ibadetlerini yerine getirmemiş aralarından bazıları hac yolculuğunu bir kazanç mevsimi olarak görmektedir.⁵⁶

Hicaz'ın hac yollarıyla bağlantısının, pazarlarının canlanmasına ve faaliyetlerinin artmasına neden olduğu söylenebilir. Hicaz pazarlarından, özellikle Mekke pazarlarının tertibinde rastgele bir yönetim şekli değil, titiz bir düzen ve kolektif denetimin olduğu bir yönetime başvurulmuştur. Bu yönetimde sadece yerel otorite değil, Osmanlı padişahının da rolü vardır. Osmanlı'nın Mekke'ye, özellikle hac mevsiminde sağladığı destekler ve yardımlar ekonomik kapasitenin güçlenmesine ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuş; bu da fiyatların düşmesine, mal çeşitliliğine, alım satımda birçok yöntemin ortaya çıkmasına, dövizlerin ve çeşitli ölçülerin kullanılmasına yol açmıştır.

4. 2. Mısır Pazarları

Kızıldeniz ve Akdeniz ile Afrika ülkeleri arasında ithalat ve ihracat hareketliliği yoğun, coğrafi konumlarından dolayı Mısır pazarları yıl boyunca canlıydı. Bununla beraber Hac yolculuğuna çıkan kervanlar sebebiyle Mısır pazarlarında ihracat hareketliliği artıyordu ve kervanın dönüşünde, doğudan Mısır pazarlarına farklı ürünler geliyordu. Bu nedenle, Kahire'nin yerel ve uluslararası bir pazar olarak oynadığı rol, birçok pazarın kurulmasında büyük ve önemli tüccar gruplarının istikrarının sağlanmasında çok önemliydi. Kahire, ilk olarak Avrupa ürünlerinin Hicaz ve Yemen'e yeniden ihraç edildiği bir pazardı. Vasfu Mısır kitabına göre, Kahire'nin merkezinde büyük bir kumaş pazarı bulunmaktadır. Hac mevsiminde Hint hac kervanına eşlik eden hacçılar veya tüccarlarla birlikte Hint teknelerinin Hicaz'a gelmesi kumaş ticaretini hareketlendirmişti.⁵⁷ Bu kumaşlar daha sonra Mısır hac kabileleriyle birlikte Kahire'ye yeniden ihraç edilmektedir. Fayyumlu⁵⁸ tüccarlar kumaş ticaretiyle ünlüydü ve Guriya pazarının etrafında büyük bir pazarları vardı. Kumaşları özellikle el-Geushi Pazarı'nda ve aynı zamanda tekstil ticaretinin en büyük merkezi olan Camaliye Pazarı'nda satılmaktaydı. Bu pazar tekstil ticaretinin en büyük merkezi olarak kabul edilen çuval bezi acentesini içeriyordu. 18. yüzyılın sonlarında, Tolunoğulları Camii yakınında, çoğu baharat, yeni ürünler, değerli metaller ve lüks eşyaların ticaretinde uzmanlaşmış bazı pazarların gelişmesine tanık olunmuştur.⁵⁹

Kahve ve baharat ticareti, Kahire pazarlarında büyük ve popüler bir ticareti temsil ediyordu ve diğer ticaret unsurlarına göre daha fazla ticareti yapılmaktaydı. Hatta bu iki ürünün tüccarları, küresel ticaretin liderliğini temsil ederek toplam ticaretin yaklaşık yüzde doksanına sahipti.⁶⁰ Tahıllarda, özellikle de buğdayda, geniş depolama alanları sağlamak amacıyla pazarlar tarım arazileriyle bağ lıydı. Bu pazarlardan en önemlisi, Hac kervanının yola çıkmasından önce ticari hareketliliğin yoğun olduğu Rumeyye'deki buğday pazarıydı.⁶¹ Ayrıca hacıların gelmesiyle gıda talebinin artırması da gıda pazarlarında da hareketlilik yaşanmasına sebep olmuştur.

4. 3. Hac Güzergahında Mevsimlik Pazarlar

Hac yolu üzerinde hacıların ve yolcularına ihtiyaç duydukları ürünleri temin eden pek çok meşhur pazarlar vardı. Hac güzergahında çalışan tüccarlar genellikle hac kafilesinin refakatçilerinden ya da hac

⁵⁶ Andre Raymond, *el-Hiraşıyyun ve't-Tüccar fi'l-Kahire fi'l-Karn es-Samin Aşar*, çev. Nasır Ahmed ve Batsı Cemalü'din (Kahire: el- Meclisü'l- ala lil' sekafe, 2005), 250.

⁵⁷ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve't-Tüccar*, 421.

⁵⁸ "Fayyum" Mısır'da bulunan bir ilçe.

⁵⁹ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve't-Tüccar*, 441-442.

⁶⁰ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve't-Tüccar*, 514.

⁶¹ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve't-Tüccar*, 489.

yoluna yakın bölgelerde yaşayan kimselerdendir. Mısır Hac yolunda birçok mevsimlik pazar vardı. Örneğin, Mısır'dan Mekke'ye giderken ilk istasyon olan Barakat el-Hac pazarından hacılar ve tüccarlar, develer ve katırlar satın alıyorlardı. Kıyafetler, arpa ve fasulyeler ise Acrod'da satılıyordu. Şam meyveleri, kuru üzüm, badem, mercimek ve pirinç gibi tahılların yanı sıra süt de Zahrü'l himar istasyonu pazarında satılıyordu. Saman, hurma, yoğurt, koyun, süt ve bal Nahil istasyonundan alınıyordu. el-Azlam istasyonunda, Bedeviler hacılara su satıyordu. Yenbu halkı ve hacılar tarafından kurulan büyük pazarda, taze balıkların yanı sıra kıymetli mücevherler, fırında pişirilen ekmek, karpuz ve turp da fahiş fiyatlarla satılıyordu.⁶²

Mekke yakınlarındaki, Rabiğ'de de büyük bir pazar kuruluyordu. Halk, ellerindeki su ve yiyecekleri, hacıların ihtiyaç duyduğu ihram elbiselerini ve Mısır'dan getirttikleri elbise ve terlikleri ucuz fiyata hacılara satmaktaydı.⁶³ Sonuç olarak, hac yolundaki pazarlara göz attığımızda, bu pazarların sadece hac kervanıyla canlandırıp bu pazarların mevsimsellik ve sadelikle öne çıktığı, hacıların içecek ve yiyecek ihtiyaçlarını karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu pazarlarda büyük ticari faaliyetler yapılmaz; sadece kervanın belirli bir duraktan veya konaklama yerinden geçişi sırasında ticaret hareketliliği yaşanır.

5. HAC MEVSİMİNDE MISIR VE HİCAZ ARASINDA SATILAN TİCARİ MALLARIN TÜRLERİ

5. 1. Mısır'dan Hicaz'a İhraç Edilenler:

Hicaz gıda tedarikinde büyük ölçüde Mısır'a bağımlı olduğundan, Mısır'ın Hicaz'a yaptığı ihracatın büyük bir kısmı gıda ürünleriydi.⁶⁴ Bu gıda ürünlerinin ticareti yüksek nakliye maliyetlerine rağmen kârlıydı. Bu, Hicaz'daki fiyatların tipik olarak yüksek olmasının nedenidir. Vasfu Mısır'da geçtiğine göre, Süveyş ve Kuseyr'den Hicaz'a kırk bin veya elli bin erdeb buğday, fasulye ve mercimek gönderilmiştir.⁶⁵ Hicaz'a pirinç, tereyağı, peynir ve yağ ihracatı yoğun, çünkü hacılar ve tüccarlar bunun bir kısmını yolda tedarik ediyor ve diğer kısmını ticarete konu ediyordu. Ayrıca hayvanlara verilecek olan arpayı tedarik için fasulye ile takas yapmışlardı. Çünkü bu yolculukta on binden fazla deve vardır. Bazı tüccarlar, Hac kervanına eşlik ederek çeşitli gıda maddelerini Hicaz'daki mümessillerine göndererek Mısır Hac Yolu üzerindeki pazarlarda satıyorlardı. Örneğin, 1149 (1736/1737) Mısır hac kafilesıyla Hicaz'a gönderilen 34.456 gümüş para Serdar Muhammed Ağa'nın gönderdiği gibidir.⁶⁶

Mısır'dan hacılar ve tüccarlar; ipek, pamuk ve yün gibi yerel dokuma ürünleri ile Nil boyası getiriyorlardı. Ayrıca hac mevsimi Mısır'ın yerel dokuma ürünlerinin satışında; en önemli zaman dilimi haline gelmiştir. Bu yüzden her yıl Hac mevsimi yaklaşınca Mısır'daki dokumacılar ve boyacılar da dahil olmak üzere zanaatkarlarla binlerce kumaş balyaları hazırlamak için büyük anlaşmalar yapıyordu. Bu kumaş, Mısır Hac yolu üzerindeki istasyonların pazarlarında ve Hicaz pazarlarında satılıyordu.⁶⁷ Yerel Mısır kumaşlarını Hicaz pazarlarına ihraç etme konusunda uzmanlaşmış ticari şirketler, Hicaz'a gitmeden önce Şaban ve Ramazan aylarında kervanlarını topluyorlardı. Örneğin, 1134 (1721/1722) yılında, Mısır'ın yerel kumaşlarını Hicaz pazarlarına ihraç etmek için Kahire'de Şerb

⁶² Mursi, *Derbü'l hacü'l Mısır*, 99.

⁶³ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 678.

⁶⁴ Bu gıda ürünleri yevmi iâşe için kullanılırdı. Örneğin, buğday, bakla, arpa ve pirinç gibi. bk. BOA, C.AS, No. 40, 1817.

⁶⁵ Tok, "Haremeyn'in İdaresi ve İaşesinde Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü", 940.

⁶⁶ O zamanlarda para birimi, 1 para= 3 akçe, 1 kuruş =40 para, bu sistem ilk gümüş kuruş 1690'da başlamıştı. 18. Yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Daha bilgi için bk. Akyıldız, "Para", (Erişim 06 Kasım 2024). Daha bir kaynak bk. Ulemaü'l-Hamletü'l- Feransiyye, *Vasfu Mısır*, 271-272.

⁶⁷ Semira Fahmi Ali Ömer, *Emaretü'l-Hac fi Mısır'l Osmanîyye (1517-1798)* (Kahire: el- Hay'etü'l- Mısıriyye el-Amme li'l-kitab, 2001), 287.

pazarında iki tüccar 52.000 gümüş sermayeli bir şirket kurulmuştu. İhracat karşılığında doğu malzemeleri ve baharat, Hicaz pazarlarından temin etmektedir.⁶⁸

Mısır'ın yeniden diğer ülkelere ihraç ettiği Avrupa malları, hac mevsiminde hacıların ve tüccarların ticaretini yaptığı mallar arasındaydı. Jomier, Fransız konsoloslarının raporlarına göre, Mısır hac kervanının Hicaz pazarlarında satmak ve ticaretini yapmak için bu Avrupa'dan çok miktarda mal ithal ettiğini belirtmektedir. Örneğin, Kahire'deki Fransız konsolosu 1150/1737'de, "Hac kervanının bu yılın öncesinde, büyük miktarda İngiltere'de üretilen yeşil ve kırmızı renkli kadife kumaşları satıldı" yazmıştır.⁶⁹

Öte yandan Hacılar ve tüccarlar, safran, mercan, tabaklanmış deri ve kurşun gibi Avrupa silahlarını, Doğu'dan gelen mallarla takas etmek için Hicaz'a giderken yollarında taşımaya can atmışlardı. Çok sayıda tüccar, Avrupa mallarını Hicaz pazarlarına ihraç etmeyi seçmiştir. Ancak tüccarlar belirli tek bir malı ihraçla kendilerini sınırlamamışlardır. İhracat ürünlerinden bazıları Mısır'daki kara hac kervanı yoluyla, diğerleri ise Süveyş limanından Cidde limanına deniz yoluyla anlaşmalar yapıp ihraç edilmiştir. Örnek olarak, Hoca Ahmed bin Tahir bin Masud el-Şerayibi ve kuzeni Ahmed bin Ali bin Masud el-Sharaibi, Hicaz'a çeşitli Avrupa mallarını gönderdikleri için birbirleriyle iş birliği yapmışlardı. Cidde'deki temsilcileri Abdulkadir el-Nemari ve Salem el-Şerayibi, 1149 H/1736 yılında 690.690 para değerinde Fransız aynaları, kumaşlar, bıçaklar, boncuklar, demir, bakır, çelik vb. malları ele geçirmişti.⁷⁰

5. 2. Hicaz'dan Mısır'a Yapılan İthalat:

Hac mevsiminde hacılar ve tüccarlar için varış noktası olan Cidde limanı vasıtasıyla Hint, Afrika, Mısır, Şam, Fas ve Yemen malları deniz yoluyla ya da kara yoluyla Mekke pazarlarına getirilmektedir. Bu yüzden Hac sırasında Mekke hem Batı hem de Doğu'dan gelen çok fazla dünyanın en zengin pazarı haline gelmekte ve Doğu malları ile Batı malları arasındaki en büyük ticaret alışverişine şahit olmaktadır.⁷¹

Diğer taraftan, Hac dönüşü sırasında kervanlar için mal ve ticaret hareketi aktif oluyordu. Mısır ile Hicaz arasında gelişen ticarete Mısır Hac kervanı ile gelen doğu malları önemli bir rol oynamaktadır.⁷² Mısır hac kervanının tüccarlarının ve hacıların Mekke'den Mısır'a getirdikleri mallar şunlardır: ilk sırada kahve yer almaktadır. Eskiden beri Mısır'da baharat ve buhur ticareti çok popülerdi, ancak bu popülerlik 17. ve 18. yüzyıllarda geriledi ve yerini kahve ticareti almıştır. Kahve ortaya çıkışıyla 15. yüzyılın başında Yemen'den Mekke'ye kahve getirilmesi ve gelenekçiler arasında büyük tartışmalara yol açmıştı. Ayrıca 18. yüzyıla gelindiğinde kahve ticareti Hicaz'dan Mısır'a ihraç edilen en önemli ürünler arasında yer almıştı. Hac kervanının kara yoluyla getirdiği kahve miktarı deniz yoluyla gelenlerden daha azdı.⁷³ 1125/1713 yılında Mısır Hac kervanı kara yoluyla 2.000 balya kahve, Cidde'den deniz yoluyla ise 26.500 balya kahveyi Mısır'a getirmişti. Urban kabilelerinden dolayı karşılaştıkları zorluklar nedeniyle, tüccarlar gemileri Cidde'de beklemeyi tercih etmiş, bu nedenle deniz yoluyla 27.000 veya 28.000 balya taşınyordu. Hac kfilesi Kahire'ye getirilen toplam kahve miktarının yaklaşık yüzde onundan fazlasını nadiren taşıyordu. Buna rağmen, Mısır hac kfilesi, hac sırasında

⁶⁸ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 677.

⁶⁹ Abdü'l-Mu'ti, *el-alakat-ü'l-Mısriyye*, 164-165.

⁷⁰ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 678.

⁷¹ ed-Doseri, "kafiletü'l-Hac ve'l-Ticara", 686.

⁷² Abdülmuti, *el-alakat-ü'l-Mısriyye*, 165.

⁷³ Raymond, *el-Hiraşfiyyun ve'l-Tüccar*, 252.

Hicaz pazarlarından getirdiği kahve ürününün satışından elde ettiği nakit para ile Avrupa mallarının ödemesini yapmıştır.⁷⁴

Hac kervanıyla Mısır'a ulaşan Hint kumaşları hacılara ve tüccarlara çok önemliydi. Ayrıca Hint kumaşları Mısır hac kervanı Mekke'den ayrılması veya gecikmesinde etkileniyordu. Bazı kaynaklara göre, hac kafilesinin Mekke'den ayrılması gecikmiştir, çünkü bazı Hint kumaşlarının ellerine ulaşmasının beklenmesi gerekiyordu. Gaberti'nin anlattığına göre, 1119/1707 yılında bir Hint gemisinin Cidde'ye geç varması nedeniyle Mısır Hac kervanının Mekke'de Safer ayının ortasına kadar geciktiği belirtilmektedir.⁷⁵ Birkaç yıl sonra bunun tam tersi olmuş, 1138/1728'de hacılar bekledikleri kumaş yükü (erken geldiği için) her zamanki hareket tarihlerinden dört gün önce Zilhicce ayının on sekizinde Mekke'den ayrılmışlardır. Bunun neticesi olarak. 18. yüzyılın sonuna kadar Mısır hac kervanının taşıdığı Hint kumaşları meşhur Yemen kahvesinden daha çoktur.⁷⁶ İlgili kaynaklar yetersiz olduğu için Kahire'de aktif olarak ticaret yapılan Hint dokuma kumaşlarının türlerini ve kaynağını belirlemek zordur. Fakat, Kahire'deki Hintli tekstil tüccarları, şehrin en önemli pazarlarından biri olan Guriya pazarında birleşti ve Guriyalılar olarak bilinen büyük bir grup oluşturdular. Hint kumaşı tüccarları grubu içerisinde Kahire'nin en ünlü kahve tüccarları ve baharat tüccarları gibi güçlü ve zengin şahsiyetler de vardı.⁷⁷

Öte yandan, Hicaz'dan Kahire'ye çok sayıda buhur (tütsü) ulaşmış ve Avrupa yeniden ihracat ticaretinde önemli bir yer almıştı. Hicaz tütsüleri, özellikle Yemen ve Hadramut tütsüleri, Arap ve Basra Körfezleri yoluyla Hint gemileriyle getirilen muadillerinden daha alt sıralarda yer almıştır. Arap tüccarlar Güneydoğu Asya adalarından çeşitli türler getirmişlerdi. Ayrıca 18. yüzyılda birçok farklı sakız türü Mısır'a gelmiştir. Kaynaklarda, Türk sakızı ve Arap sakızından bahsedilmiş olsa da ilk ikisi daha pahalıdır. Ayrıca, üç farklı sakız türü vardı; bunlar Necd'den gelen en iyi Arap sakızı, Muskat Yemen sakızı ve Acem İran sakızıdır.⁷⁸

Diğer taraftan, Seylan, Hindistan ve Çin'den ithal edilen tarçın; Hicaz, Sudan (mür), Yemen veya Hicaz'dan ithal edilen mür bitkisi de çok daha fazlaydı. Hindistan'tan, Hicaz yoluyla Nil boyası, değerli taşlar, boncuklar, parfümler ve baharatlar ithal ediliyordu. Bunları Cidde'ye taşıyan Hint ve Arap gemileri, Mısır'a Hac kervanı aracılığıyla taşıyordu.⁷⁹

Sonuç

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hac mevsimi; sadece ibadet ve inançla alakalı değildir, aynı zamanda ticaret gibi önemli birçok sektörün canlanmasında da etkili olmaktadır. Mısır ve Hicaz arasındaki ticari faaliyetlerin canlanmasında Mısır Hac kervanı önemli bir rol oynamaktadır. Hac kervanı ile birçok tüccar ticaret yapmak için mallarını Hicaz'daki acentelerine gönderiyordu ya da kendileri kervan ile yola çıkıp dünyanın farklı yerlerinden gelen hac kervanları Hicaz'a gelen doğu ürünlerin yüklenerek geri dönüyordu. Ticaretin refahı için en önemli faktörlerden birinin güvenliğin sağlanması olduğu bilinmektedir. Bu anlamda, Osmanlı Devleti Mısır ve Hicaz'daki hac ve ticaret yollarının güvenliği için büyük çaba göstermiştir. Bu çaba, tüccarları hac kafilesiyle yola çıkmalarını ve ticaretlerine devam etmelerini teşvik etmiştir. Hac kafilesinin, hac yolunun etrafındaki çöllerde yaşayan hırsızların (Urban

⁷⁴ Ömer, *Emaretu'l-Hac*, 273.

⁷⁵ Abdulrahman b. Hassan el-Gaberti, *Acaıybü'l-Asar fi Tercemetü'l-Ahbar*, (Kahire: el-Envarü'l-Muhammediyye basımevi, 1879), 59.

⁷⁶ Ahmed Çelebi Abdügani, *Evdabü'l-İşarat fi men Tevalle Mısır ve'l- Kahire mine'l-Vüzerat ve'l-Başavat*, thk. Abdüraheem Abdürahman Abdüraheem, Daru'l-Kitap basımevi, (Kahire, 1995), s.612.

⁷⁷ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve'l-Tüccar*, 260-261.

⁷⁸ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve'l-Tüccar*, 259.

⁷⁹ Raymond, *el-Hiraşıyyun ve'l-Tüccar*, 260.

kabilelerin) saldırılarına maruz kalmasına rağmen, tüccarlar yine de mallarını hac kafilesıyla taşımayı tercih etmişlerdir.

Bunlara ek olarak, haccın mevsimselliği de tüccar ve üreticilerin ticari anlaşmalar yapmasına yardımcı olmuştu. Devletin hacıların kara ve deniz yoluyla ulaşımını sağlama konusundaki ilgisi, hac kervanına eşlik eden tüccarları da etkilemiştir. Hac mevsiminde pazarlardaki ticari faaliyetlerin artmasının, ticaretin refahının yeterli kanıtı olduğunu düşünüyoruz. Yıl içindeki ihracat ve ithalat oranları ile Hac dönemine denk gelen oranları karşılaştırdığımızda, bu mevsimde Hicaz ve Mısır arasında ticaretin büyük bir hareketliliğe sahne olduğunu, mal çeşitliliğinin yanı sıra para birimlerinin el değiştirdiğini ve bunun fiyatlardaki düşüş ve yükseliş üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Hac mevsimi, mal çeşitliliği, kıtlığı ve bolluğu açısından en büyük uluslararası ticaret fuarlarını geride bırakmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 1183, 342. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 1184, 343 <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 1549, 454. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 1692, 493. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 111, 2030, 577. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No. 112, 1438, 401. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (DVNS.MHM. d.), No.144, 5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (DVNS.MSR.MHM. d.) No. 1, 43, 85. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (DVNS.MSR.MHM. d.) No. 4, 6. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme-i Mısır Defterleri (DVNS.MSR.MHM. d.) No. 3, 64. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Askeriye (C.AS.), No. 40, 1817. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Askeriye (C.AS.), No. 3171. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Askeriye (C.AS.), No. 49638. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Evkaf (C.EV.), No. 536, 7065. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Evkaf (C.EV.), No. 544, 27493. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Evkaf (C.EV.), No. 18919. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Dahiliye (C.DH.), No. 2792. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Hariciye (C.HR.), No. 163, 8114.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet, Maarif (C.MF.), No. 924. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. İbnülemin Bhriye (İE.BH.), No. 1247. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. İbnülemin Dahiliye (İE.BH.), No. 2792.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

İnceleme Eserleri

Abdullatif, Leyla. *Ehemmiyyet bender-i Süveyş fi'l-asru'l Osmanı*, Kızıldeniz Tarih ve Çağdaş Uluslararası Politika Sempozyumu araştırması kapsamında. Modern Tarih Lisansüstü Semineri. Kahire, 1980.

Abdümüti, Husam. Mohamed. *Al-alakat-ül Masriya al-bicaziya fi'l-karn'ül samen aşer*. Kahire: Al-haya'ül masriye al-aame le al-kitap, 1999.

Abdülhamid, İman Eid Abdülhadi. "Mina el-Tur Dirase fi'l-Coğrafya el-Tarihiyya". *Kafrelsheikh Üniversitesi Sanat Fakültesi Hümanistik ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 26/4 (Aralık 2022), 362-409.
<https://doi.org/10.21608/shak.2022.109210.1133>

Abdülkani, Ahmed Çelebi. *Avdabu'l-eşarat fi men tevala Mısır ve'l- Kahire men'l-Vüzera ve'l-Paşavaat. tbk. Abdulrabieem Abdulrahman Abdulrabeem*. 2. Basım. Kahire: Daru'l-Kitap Basımevi, 1995.

Akyıldız, Ali. "Para". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 6 Kasım 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/para>

Altıntaş, M. Abdulmennan. *Kızıldeniz'den Akdenize: Ticaret, Diplomasi ve Güzergahlar 1600-1700*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.

Alver, Köksal. "İslam Şehrini Kurmak: Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru". *TYB Akademi Dli Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Eylül 2015), 73-85.

Armağan, A. Latif. "18. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller (Menazilü'l-Hac)". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 20/20 (Aralık 2000), 73-118.

Atalar, Münir. "Emir-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 21 Eylül 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-i-hac>

Azizova, Elnure. "Ukaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 06 Ocak 2025.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ukaz>

Azizova, Elnure. "Zülmecaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 06 Ocak 2025.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/zulmecaz>

Bardakoğlu, Ali. “Eşkiya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 29 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/eskiya#1>

Bilge, L. Mustafa. “Cidde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 25 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cidde>

Bilge, L. Mustafa- M. Sabri Küçükaşçı, “Yenbu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yenbu>

Bostan, İdris. *17. yüzyılda Tersane-i Amire*. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Celal, İbrahim Ahmed. “Avamil izdihar’l-esvak fı Mekke-i Mükarrama helal’l-karneyn es-Smin Aşer ve’t-Tasi Aşer”. *el-Mecelletü’l-Tarihîyye el-Mısriyye* 59, (2019), 67-99. <https://doi.org/10.21608/jejh.2019.150124>.

Çınar, Murat, *Geçmişten Günümüze Süveyş Kanalı’nın Jeopolitiği*, iksad publishing house, Ankara, 2022, 330-352.

ed-Doseri, Hamsa bnt Hubeş. ” Kavafilü’l-Hac ve’t-Ticaret ve’durubiha’l-muhtelif eban’l-Asr’ül-Osmani 1517-1803”. *Kena Üniversitesi Edebiyat fakültesi dergisi*. 48/615-709. Kena, 2018.

el-Askalani, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fatihü’l-bari bi şerhi Sahihî’l-Buhari*. Beyrut: Daru’l Marifa, 1986.

el-Gabarti, Abdulrahman b. Hassan. *Acibü’l-Asar fı’l-Taracem ve’l-Ahbar*. 1 c. Kahire: El-envaru’l-mühamediyye Basımevi, 1879.

el-Savi, Ahmed. *En-Nukudü’l-Mütadavile fı Mısır’ül-Osmaniye*, 2. Basım, Kahire, 2008.

Emecen, M. Feridun. “Hicaz’da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nümeý”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*. 14/87-120. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Basımevi, İstanbul, 1994.

es- Savi, Ahmed. *en-Nukud’l-Mutadavile fı Mısır el- Osmaniye*. Kahire: Merkez el- Hazare-i İslamiyye Kahire, 2008.

Faroqi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Fayda, Mustafa. “Bedevi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 5 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bedevi>

Güler, Mustafa. *Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. yüzyıllar)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.

Kallek, Cengiz. “Bulak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Erişim 7 Ocak 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulak#1>

Kur’ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım 2009.

Kurşun, Zekeriya. “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”. *FSM İlmî Araştırmalar ve İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (Haziran 2017), 281-311. <https://doi.org/10.16947/fsmia.323379>.

Küçükbaşçı, S. Mustafa. *Abbasiler’den Osmanlılar’a Mekke-Medine Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.

Memiş, Şerife Eroğlu. ”17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergahı Kahire’den Mekke’ye Hac Menzilleri” *Kadim Akademi* 4/2. (Aralık 2020) 39-63. <https://doi.org/10.55805/kadimsbd.803247>.

Mursi, Cemal Mahmoud. *Derbü’l hacü’l Mısır fi’l-ahd-i Osmanı 1798-1517*. İskenderiye Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, Tarih ve Mısır ve İslam eserleri bölümü, İskenderiye, 1990.

Ömer, Semira. *Emaret-i Hac fi Mısır’l Osmanıya (1517-1798)*. Kahire: el Haye-ü Mısriyye el amme lil kitap, 2001.

Özcan, Abdülkadir. “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 07 Ocak 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hac#5-tarihce>

Person, N. Maykel. El-Hac ila Mekke min Şibhaü’l-Cezire-i Hindiyye 1500-1800. çev. Miraç Navab – Dedrudin Yusuf. Mekke, Merkez Tarihü Mekke-i Mükerrreme ve’l Medinetü’l- Münevere, 2009.

Raymond, Andre. el-Harrafiyyun ve’t-Ticaret fi’l-Kahire fi’l-Karni’s-Sabi’i’aşar. çev. Nasır Ahmed-Batsı Cemaludin. Kahire: el- Meclisü’l- ala lil’sekafe, 2005.

Süleyman, Abdülhamid, Tarihü’l mevani-ü’l-Mısriya fi’l-ahdü’l-Osmani, Kahire, 1995.

Şahin, Azze bnt. Muhammed b. Abdurrahman, *Hiżmatü’l-Hac fi’l-Hicaz Hıdale’l-asrı-i Osmani*. Kahire: Darü’l-Kahire, 2006.

Tok, Özen. “XVII. Yüzyılda Haremeyn’in İdaresi ve İaşesinde Mısır Beylerbeyliği’nin Rolü”. *Türkler*. ed. Kemal Çiçek. 9/939-942. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ulemaü’l-Hamletü’l- Feransiyye. *Vasfu Mısır (el- Mısriyon el- Mübaddison)*. 3. Basım. çev. Züher A’şayyb. Kahire: Sundük el- tenmiye ve’l- sekafe, 1993.

Uzunçarşılı, İsmail. Hakkı. *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.

Yılmaz, Serap. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti ile ilgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden”. *Belleten*. 56/215 (Nisan 1992), 31-68. <https://doi.org/10.37879/belleten.1992.31>.

ISSN: 3023-4743 Cilt 2 / Sayı 1/ Haziran 2025

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE RUSYA TÜRKÜ AYDINLARI: DİASPORA TEORİSİ BAĞLAMINDA İNCELEME

**Russian Turkic Intellectuals from Empire to Republic: A Study in the Context of
Diaspora Theory**

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

Prof. Dr., Erzinçan Binali Yıldırım Üniversitesi, agul@erzincan.edu.tr, 0000-0001-6558-5300

Alırıza BOYA

Yüksek Lisans Öğrencisi, Erzinçan Binali Yıldırım Üniversitesi, boyaa620@gmail.com, 0009-0001-4242-6056

Makale Bilgisi	
Makale Türü/ Article Type:	Araştırma/Research
Geliş Tarihi/Date Received:	02.06.2025
Kabul Tarihi / Date Accepted:	12.06.2025

Atıf / Citation

Gül, Abdulkadir- Boya, Alırıza, “İmparatorluktan Cumhuriyete Rusya Türkü Aydınları: Diaspora Teorisi Bağlamında İnceleme”, *Muverrih Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (Haziran 2025), 21-38.

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE RUSYA TÜRKÜ AYDINLARI: DİASPORA TEORİSİ BAĞLAMINDA İNCELEME

Russian Turkic Intellectuals from Empire to Republic: A Study in the Context of
Diaspora Theory

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL – Alırza BOYA

Özet:

Rusya Türkleri diasporasının etkisi ve aydınların Osmanlı Türk modernleşmesine katkıları diaspora teorisi bağlamında analiz edilecektir. Özellikle başta Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail, Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmed Zeki Velidi, Halim Sabit, Ahmet Ağaoğlu, Resûlzâde Mehmed Emin, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki, Hamit Zübeyir Koşay ve Abdülkadir İnan gibi önde gelen aydınlar, Osmanlı'da diaspora oluşturarak mühim roller üstlendiği gibi Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ideolojik ve siyasal hayatına katkı sağlamış Türk ulus devletinin fikri temellerini inşa etmede tarih ve dil alanında rol oynamışlardır. Yusuf Akçura ile Türkçü bir çizgide ilerleyen aydınlar, Türk dünyasının ortak bir kültür ve kimlik etrafında entegrasyonunu savunarak Akçura'nın tasarladığı program çerçevesinde, Osmanlı'da yayıncılık faaliyetlerine girişmiş ve Cumhuriyet sonrası dönemde dahil modernleşme sürecine entelektüel alanda katkı sunmuşlardır. Bu süreçte çıkarılan dergiler, Türkçülük çizgisinde şekillenmiş ve Türk dünyasının geçmişi ve geleceği için bakışa açıları geliştirmişlerdir. Aydınların bu noktada biyografik bilgileriyle ulus inşa etme sürecinde yaptıkları katkılar incelenmiştir. Entelektüellerin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e diasporanın teorik çerçevesinde nasıl bir karakter arz ettiği irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Diaspora, Rusya Türkleri, Modernleşme, Türkçülük*

Abstract:

This study analyzes the impact of the Russian Turkic diaspora and the contributions of its intellectuals to Ottoman Turkish modernization within the framework of diaspora theory. Prominent figures such as Yusuf Akçura, Ismail Gasprinski, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmed Zeki Velidi, Halim Sabit, Ahmet Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade, Sadri Maksudi, Ayaz Ishaki, Hamit Zübeyir Koşay, and Abdülkadir İnan played significant roles in the formation of diaspora identity in the Ottoman Empire. Furthermore, they made notable contributions to the ideological and political life of both the late Ottoman and early Republican periods, particularly in shaping the intellectual foundations of the Turkish nation-state through history and language. Following Yusuf Akçura's Turkist vision, these intellectuals advocated for the cultural and national integration of the Turkic world and engaged in publishing activities in the Ottoman Empire aligned with this objective. They also contributed intellectually to the modernization process after the foundation of the Republic. The journals they published during this period were shaped by the ideology of Turkism and developed perspectives on the past and future of the Turkic world. This article examines the biographical backgrounds of these intellectuals in relation to their roles in nation-building and explores how the diaspora took shape theoretically from the Ottoman Empire to the Republican era.

Keywords: *Diaspora, Russian Turks, Modernization, Turkism*

GİRİŞ

XVI. yüzyılda yükselen mutlakiyetçi Moskova Devleti'nin Kazan'ı işgal etmesi, ardından Astrahan ve Kasım hanlıklarının alınması, 1783'te Kırım ve 1806'da Bakü Hanlığı'nın zaptıyla merkezi mutlakiyetçi feodal yapıdan merkezi imparatorluğa doğru evrilme süreci başlamış, geniş coğrafyada yaşayan Türk halklarının Rus Çarlığı'nın bünyesine girmesi, "Rusya Türkleri" kavramını anakronizme düşmeden kullanma gereksinimini doğurmuştur. Bu terim, dil-lehçe ve kültür bakımından birçok Türk halkını kapsar hale gelmiş; Başkurt, Tatar, Çuvaş, Yakut, Tuva ve Azerbaycan Türklerini de içine almıştır. Ancak, XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rusya'daki Türk-Müslüman halkların hepsi "Tatar" olarak adlandırılmıştır.

Modern anlamda diaspora oluşturan Tatar-Türkleri, Altın Orda dağıldıktan sonra ortaya çıkan Kazan ve Kırım hanlıklarında, XVI. yüzyılda taht çekişmelerinden mağlup olanlar Polonya ve Litvanya'ya göç ederek belki de bilinen ilk Rusya Türkleri diasporasını oluşturmuşlardır. IV. İvan (Korkunç İvan) zamanında, Rusların Kazan'ı işgal edene kadarki zaman zarfında İdil Nehri'nin ortaları ile Ural Dağları'nın arasında yoğun bir Türk nüfusunun varlığı söz konusuydu. Ancak Kazan gibi merkezin düşmesinden sonra, Tatarlar günümüzde Başkurtların bulunduğu yere yoğun olarak göç ettiler. Kentlerde yaşam alanları kısıtlanmış ve boşalan yerlere Ruslar iskân edilmiştir. Hristiyanlaştırma ve ekonomik baskılar arttıkça, Tatarlar XVIII. yüzyılda yeni yaşam alanlarına, Güney Ural, Kazakistan (Bozkır Eyaleti) ve Özbekistan'a göç etmeye başladılar. II. Katerina döneminde Tatarlara Türkistan'da ticaret yapma hakkı verilmesi sonucunda, Türkistan'a yayılma olanağı bulmuşlardı. Devlet, Tatarların "uzak diaspora"ya gitmesini, farklı tarihsel ve sosyo-politik koşullar altında dönemlerine göre kategorilere ayırarak açıklamaktadır. Birinci grup, 1895'lerde Osmanlı ve Finlandiya'ya göç edip Rusya'dan ayrılıp Osmanlı topraklarına sığınanlar ile Finlandiya'ya yerleşenler ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Rusya'daki baskılar dolayısıyla göç etmek zorunda kalan grubu kapsamaktadır. İkinci grup, Bolşevik Devrimi meydana geldiği sıralarda ve ihtilal sonrası zamanda ülkelerini terk edenlerdir. Devrim sonrası Sovyet rejiminin baskılarından kaçan ve genellikle Uzak Doğu'ya, özellikle Çin demiryolu inşası sırasında göç eden Tatarları kapsamaktadır. Üçüncü grup ise II. Dünya Savaşı'ndan kurtularak yurt dışında kalanlar olarak ayrılmaktadır.¹

Tarihsel süreçte, imparatorluk bakiyesi ülkeler diaspora merkezi haline gelmiştir. Bunların en büyük iki örneği Türkiye ve Rusya'dır. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti, Balkan Türklerinden Rusya Türklerine kadar çeşitli diaspora gruplarına ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Kazan ve Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu diaspora, sayıca az olmasına karşın aydınlar nezdinde büyük etki yaratmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı aydınlarının Rusya'daki Türk halklarına yönelik ilgisi belirgin bir şekilde yoğunlaşmıştır. 1907 sonrasında, Rusya'nın aydınlar üzerindeki baskıcı politikaları ile Türkiye'de II. Meşrutiyet ile gelen özgürlük ortamı, Rusya'daki Türk kökenli aydınları İstanbul'a çekmiştir. Bu süreçte basın ve yayın faaliyetlerinin artışı, iki taraf arasında kültürel ve fikrî etkileşimi derinleştirmiştir.

İsmail Gaspiralı, Yusuf Akçura, Musa Akyığıtzade, Hüseyinzade Ali Bey (Turan), Halim Sabit Şibay, Hamit Zübeyr Koşay, Ayaz İshaki, Resulzade Mehmet Emin, Ahmet Ağaoğlu ve Abdürreşid İbrahim, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve entelektüel yaşamında Türkçülük akımının gelişmesine öncülük eden, 1917 devriminden önce Osmanlı'ya gelen aydınlardır. Ekim İhtilali'nden sonra Muharrem Feyzi Togay, Zakir Kadiri Ugan, Sadri Maksudi (Arsal), Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Abdullah Battal Taymas, Ahmet Temir ve Reşit Rahmeti Arat, hem Türk ulus devletinin inşa sürecine doğrudan katkıda bulunmuş hem de dönemin diğer aydınlarını

¹ Nadir Devlet, *Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Savrulan Tatarlar* (İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2017), 14-20.

etkilemişlerdir. Bu bağlamda, diaspora teorisi çerçevesinde, ilgili aydınların diaspora kavramı içinde değerlendirilecek, biyografik veriler ve aydınlar hakkında yazılmış kitaplar ile makaleler temelinde analiz edilecektir.

1. DİASPORA KAVRAMI

Diaspora kelimesi, antik kökenlere sahip bir kavramdır. Yunanca saçmak ya da dağılmak anlamlarına gelmektedir.² Bu sözcük, başlangıçta olumsuz bir durumu çağrıştırmak için kullanılmıştır. Yunanca kökenli terim, İbranice İncil'in ilk beş kitabının çevirisinde kullanılmış ve bu vesileyle diaspora kavramı Yahudi tarihi ile ilişkilendirilmeye başlanmıştır. Her ne kadar diaspora kelimesi Yahudi kökenli olmasa da bu bağlamda, diaspora terimi, ilk tarihsel anlamı Yahudilerin sürgün edilmesi ve dağılmasını ifade eder hale gelmiştir. Emperyalist genişlemenin hız kazandığı ve milliyetçiliğin yükselişe geçtiği XIX. yüzyılda ise modern anlamına kavuşmuştur.³

Yaklaşık iki bin yıl boyunca diaspora, sınırlı anlamını muhafaza etmiştir. Lakin, XX. yüzyılda anlamı kademeli olarak genişlemeye başlamıştır. 1960'lı yıllardan itibaren diaspora terimi, Afrika tarihi bağlamında tanımlamak için yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Her ne kadar yüzyıllardır Eski Ahit, özellikle de Çıkış kitabından alınan imgeler kullanılmış olsa da, diaspora kavramı bu bağlamda ancak XX. yüzyılın ortalarından itibaren modern tabirde tarihçiler ve diğer araştırmacılar tarafından benimsenmiştir. Bu dönemde, Afrika diasporasının küresel tarihini ve bu nüfus hareketlerinin özgünlüğünü güçlü bir biçimde açıklayan kavram olarak kabul görmüştür. 1980'lerden itibaren diaspora terimi o kadar yaygınlaşmıştır ki, günümüzde yalnızca zorunlu veya felaket niteliğindeki göçleri değil, her türlü göçü tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, neredeyse her yerde karşımıza çıkan bir terim haline gelmiştir. Ancak, bu genişleme süreci, terimin anlamını belirsizleştirmiştir. Diaspora, bazen sadece göçün bir başka adı olarak veya bir etnik grubun tanımı olarak kullanılmakta, bu da özünü ve tarihsel bağlamını kaybettirmektedir.⁴

Genellikle, ulusal-kültürel kimlik belirli bir yerle sıkı sıkıya bağlıdır. Kimlik çoğunlukla bir yerle özdeşleşmiş olarak görülmektedir. Diaspora kavramının içerdiği değişiklik, bu sabit ve dar görüşlü ilişkiyi kırarak, kimliğin mekândan bağımsız olarak gelişebileceğini ve değişebileceğini göstermiştir. Bu kimliği korumak yalnızca mekân ile sınırlı kalmayıp geçmiş ve gelecek ile bağlantıları korunabilmiştir. Bu durumun dayanışma duygusunu da birlikte getirmiş ve bulundukları yer ile geçmiş kökenleri arasındaki bağı kuvvetlendirmiştir.

Diaspora'nın teorik temelleri ve içeriği üzerine yapılan araştırmalar, nispeten yeni bir alan olarak karşımıza çıkmakta olup, tanımlama süreci hâlâ çeşitli tartışmalarla şekillenmektedir. Tarih boyunca göç olgusu, insanlık tarihinin merkezinde yer almış; toplumların sosyo-ekonomik ve demografik yapılarını derinden etkileyerek, devletlerin çöküşüne dahi sebep olan önemli bir itici güç olarak kendini göstermiştir. Bu olgu, güncelliğini hiçbir zaman yitirmeyerek tarih boyunca ele alındığı her dönemde gerçekliğini muhafaza etmiştir. Ancak, diaspora olgusu, yalnızca bir milletin veya etnik grubun belirli bir coğrafi bölgeye göçü olarak basite indirgenemeyeceği gibi, modern çağda göçmen topluluklarının yerleştikleri ülkelerde ana kara veya ana vatan ile bağlarını koruyarak, bu coğrafyaların çıkar grupları ve temsilcileri haline geldikleri bir süreci de ifade etmeye başlamıştır. Anavatanından kopup başka bir ülkeye göç eden her etnik grup diaspora tanımının içinde tanımlanıp tanımlanmayacağı tartışmalı bir konudur. Bu noktada diaspora türleri: Mazlum (Filistinliler, İrlandalılar, Afrikalılar), Emek

² Fırat Yıldız, "Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 18 (Haziran 1994), 90.

³ Paul Gilroy, "Diaspora", *Paragraph*, 17/3 (Kasım 1994), 208-212.

⁴ Kevin Kenny, *Diaspora: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 1-15.

(Hintliler, İtalyanlar, Türkler), Emperyal (İspanyollar, Portekizler, Hollandalılar, Almanlar, Fransızlar, İngilizler.), Ticaret (Çinliler, Lübnanlılar), Kültürel (Karayıplılar) diasporalar⁵ olarak çeşitli sınıflandırılmaları tabi olabilir. Diaspora çalışmaları bağlamında birçok yazar, diasporanın sınıflandırılması noktasında hemfikir olmadığı gibi, hangi grupların diaspora oluşturup oluşturmayacağı konusu da tartışmalıdır.

2. OSMANLI DÖNEMİ AYDIN GÖÇÜ VE DİASPORASI

Rusya'dan Osmanlı'ya aydınların göçü XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul'a eğitim amaçlı göçler başlamıştır. O dönem Türkistan medreseleri önemini yitirmeye başlamış Osmanlı okulları ise İdil-Ural Türkleri arasında hem düzgün bir eğitim hem de zamanına göre laik bir eğitim olanağı sunmaya başlamıştı. Lakin daha öncesinde bilinen Osmanlı'ya ilk göç eden Rusya Türkü aydını Abdünnasır Kursavi'dir. (1776-1812)⁶ 1776 yılında Kazan'da doğan Kursavi, Ceditçi çevreye dâhil edilemese de medrese eğitim sistemini eleştirmiş ve İslami çevrelerde yenilikler yapılması gerektiğini savunmuştur. Dini bir reformcu olarak kabul edilebilecek bir şahsiyet olan Kursavi, İslam düşüncesindeki kelamcıları eleştirerek İslam'ın erken dönemindeki saflığına geri dönülmesi ve o dönemdeki özgün dini yorumların yeniden canlandırılması fikrini Kazan Türkleri arasında yaymaya çalışmıştır.⁷ Bu dönem içinde Buhara ve Semerkand medreseleri eğitim açısından önemli yerler niteliğindeydi. Kursavi, Türkistan'a seyahatler gerçekleştirmiş ve 1807'de Buhara'ya gitmiştir. İdil-Ural Türklerinin ve Türkistan Türklerinin geleneksel İslam merkezlerine olan bağımlılığını sorgulayan ilk aydınlardan biri olarak öne çıkmıştır. Ancak, Türkistan'a yaptığı seyahatlerde Buhara'da dinsizlikle suçlanmış, yerel halk nezdinde fikirleri destek bulmamasına rağmen öğrencileri arasında düşünceleri yankı bulmuştur.⁸

Kursavi'nin ardından 1874 yılında İstanbul'a Gaspıralı İsmail Bey gelmiştir. 8 Mart 1851'de Kırım'da doğan İsmail Bey, Varonej ve Moskova'daki askeri okullarda eğitim almış, ancak mezun olmadan ayrılmıştır. Moskova'daki eğitim hayatı sırasında Slavofil hareketin önde gelen gazetecilerinden Mihail Nikiforoviç Katkov (1818-1887) ile dost olmuş, Rus siyasal yaşamındaki gelişmeleri tanıma imkânı bulmuştur. Aynı zamanda dönemin önde gelen entelektüellerinden Aleksandr Herzen (1812-1870), edebiyat eleştirmeni Vissarion Belinski (1811-1848) ve Dimitry Pisarev (1849-1868) gibi yazarların eserlerini de okuma fırsatı yakalamıştır. Mikhail Katkov ile olan dostluğu sayesinde Panslavist hareketin örgütlenme tarzını da öğrenmiştir. Kaçınılmaz olarak Rus siyasal yaşamından etkilenmiştir. Girit Savaşı başladığında, Litvanya Tatarlarından Mustafa Mirza Davidoviç(1851-1914) ile genç yaşta savaşa katılmak üzere Odesa Limanı üzerinden Türkiye'ye gitmeye çalışmışlar, ancak yakalanıp geri gönderilmişlerdir. 1874'te İstanbul'a gelerek askeri tercüman Halil Efendi'nin yanında kalmıştır. Askeri okula kaydolmayı arzu etmişse de talebi reddedildi. 1875 yılında Kırım'a geri dönene kadar çeşitli gözlemler yapmış; İstanbul'u ve Anadolu'daki köyleri incelemiş, bu gözlemlerini yazıya döküp Rus gazetelerine göndermiştir. Rusya Müslümanları kongrelerine katılmış "Müslüman İttifakı"⁹ adlı partinin kurulmasına katkı sağlamıştır.¹⁰

⁵ Fırat Yıldız, "Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar", 308.

⁶ Devlet, *Rusya Mültecileri*, 50.

⁷ Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/1 (Mayıs 2004), 153-154.

⁸ İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, "Kursavi", *TDV İslam Ansiklopedisi*(Erişim 16 Ağustos 2024).

⁹ Rus kaynaklarında sadece "İttifak" olarak geçer.

¹⁰ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı* (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 27-30.

Gaspıralı'nın en etkili olduğu alan, Rusya Türklerinin eğitim alanındaki modernleşme pratiğiydi, yani usul-ü cedid (yeni yöntem).¹¹ Bu yöntemle isminin birlikte anılmasının nedeni, okuma yazma öğretme ve öğreniminde kullanılan metotların Gaspıralı tarafından kaleme alınmış olmasıydı. Ancak, bu yöntem sadece Gaspıralı ile sınırlı kalmamış, örneğin, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şihabeddin Mercani, Abdülkayyum Nasiri (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhane öncülüğünde İdil Türkleri tarafından da uygulanmıştır. Bu noktada, Rusya Türkleri arasında eğitimde modernleşme eğilimi sadece bir kişiye bağlı kalmamıştır. Esasında, bu metot Rusya Türklerinin aydınlanması amacıyla geliştirilmiştir. Bu usulün yaygınlaştırılması, 1883'te Bahçesaray'da 35 yıl süreyle yayın hayatında bulunacak ve Rusya Türklerinin durumu ile ilgili haberler yapacak olan *Tercüman* gazetesinin çıkarılması vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Gazetenin temel aldığı slogan ise "*dilde, fikirde, işte birlik*" idi. Bahsi geçen ilkeyi pratiğe dökmek için Türkistan'a yolculuk etmiş ve orada eğitim alanında çalışmalar yapmıştır. Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinin önemi, Türkçülüğün oluşumunda dilin ne kadar önemli olduğunu vurgular niteliktedir. Dil unsurunun propaganda ve birleştirici rolü, Türkçülük fikrinin uyanmasında temel bir etken teşkil etmiştir. Hem Rusya'da hem Türkiye'deki arasında tanınırlığı artmış "*XIX. yüzyılın En Büyük Müslüman Reformcusu*" ve "*Türk Dünyasını Uyandıran İsim*" olarak tanınmıştır.¹²

Gaspıralı İsmail Bey'in çizgisinden etkilenen Yusuf Akçura 1883'te ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Kazanlı burjuva bir aileden gelme Akçura, Gaspıralı'dan etkilenerek Osmanlı ve Rusya Türklerinin kolektif bir bilinç ve kimlik içinde kaynaşmasını amaç edinmişti. Böylece Türkler ve Tatarların aynı milleti oluşturduğu fikrini savunmuştur.¹³

Rusya Türkleri, dönemin koşullarında Rusya'da 1905 devrimi öncesinde bir özgürlük alanı bulamamıştır. Türkçülük fikirlerinin yayılması için gerekli zemini Osmanlı'da bulmuşlardır. II. Meşrutiyet'ten sonra özgür bir alan bulabilmek amacıyla Osmanlı'ya göç etmişlerdir. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ayaz İshaki, Resulzade Mehmet Emin ve Halim Sabit gibi aydınlar, Osmanlı siyasal yaşamında Türkçülüğün gelişmesi için katkıda bulunmuş ve diğer aydınları etkilemişlerdir.¹⁴ Bu şartlar altında, Yusuf Akçura ve diğer aydınların doğduğu dönem, 1876'da Türkistan'ın tamamen Ruslar tarafından işgal edildiği yıllara denk geliyordu. XIX. yüzyıla girerken, Rusya yayılma alanını genişleterek Türkistan'a kadar ilerlemişti. Kazan'ın düşmesi ve İdil-Ural Türklerinin tahakküm altına alınmasıyla Kazan Türklerinin elinde olan Türkistan pazarı da Rusların eline geçmişti. Bu durum, yalnızca ekonomik kayıplara değil, aynı zamanda o dönemde uygulanan Panslavist politikalarına tepki olarak yükselen Tatar burjuvazisinin ve aydınlarının politik yönelimlerini belirlemelerine de yol açmıştır. Akçura ve diğerleri, bu koşullar altında varlıklarını ortaya koydular.¹⁵

Akçura'nın Türklük bilinci, Harbiye Mektebi'nde başladığı dönemde şekillenmişti. Jön Türk hareketinin Osmanlı siyasal ortamına etkisi, onun fikirlerinin biçimlenmesine katkı sağlamıştı. Jön Türk hareketiyle olan yakınlığı, 1897'de Taşkışla Divan-ı Harbi'ne sevk edilmesine neden olmuştur. Daha sonra Trablus'a sürgün edilerek, tarihe "*78 kişilik şeref mahkûmları*" olarak geçen grubun içinde yer almış ve zorunlu ikamet şartıyla Trablus'ta kalmıştır. Trablus'ta bulunduğu süre zarfında Ahmet Ferit Bey ile bir gazete çıkarmaya başlamış ve İttihat ve Terakki kadrolarıyla bağlantıya geçmiştir. Jön Türklerle olan bağı, hareketin Avrupa'daki siyasal merkezi olan Paris'te bulunduğu dönemde de devam

¹¹ Usul-ü Cedit yayılma alanı bulmaya başlarken, Gaspıralı'nın geliştirdiği "Usul-ü Savtiye" yöntemi (harflerin seslerine dayanan eğitim metodu) ile heceleme metodu çakışmaya başlamıştı. Bu durum, "Kadimcilik" ve "Ceditçilik" tartışmalarını ortaya çıkarmıştı. Savtiye yöntemiyle eğitim veren okullar "Usul-ü Cedit Okulları" olarak adlandırılıyordu.

¹² Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 19-20.

¹³ Kemal Şenoğlu, *Yusuf Akçura: Kemalizm'in İdeoloğu* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 20-22.

¹⁴ Sema Sezgin, "Türk Yurdu Dergisinde Rusya Türkü Yazarlar, Fikirleri Ve Türkçüğe Katkıları", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10/2 (Ekim 2021), 302.

¹⁵ Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 13.

etmiştir. Orada Ahmet Rıza'nın çevresiyle yakınlaşmıştır. Akçura, sadece mevcut Osmanlı ve İslam kaynaklarını incelemekle kalmayıp, İslam öncesi Türk tarihinin önemine dikkat çekerek Türk kültür mirasının süreklilik bilincine varmıştır. Böylece, Osmanlılık fikrinin anti-tezini oluşturan bir temel üzerinde duruyordu. Bu ideal, Türkçülük olarak Üç Tarz-ı Siyaset makalesinde somutlaşmıştır.¹⁶

Akçura, makalesinde Türk birliği hususunda o dönemde henüz biçimlenmiş bir akımın olmadığını belirtir. Türk birliği, sadece Osmanlı hudutları ile sınırlı bir olgu değildir; Rusya Türkleri birincil öneme sahiptir. Türkistan Türkleri, Azerbaycan ve İran Türkleri de bu birliğin önemli parçalarıdır. Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar büyük bir milletin ortaya çıkışı hedeflenmekte ve bu birliğin liderliğini Osmanlı'nın yapacağı düşünülmektedir. Müslümanlık, bu birlikte önemli bir etken olarak görülür, zira birleştirici bir faktör olacaktır.¹⁷ Türkçülük düşüncesi, hali hazırda mevcut bir fikir olmasına rağmen, Akçura'nın makalesi, Türk milletinin siyasal anlamda hem Osmanlı içinde hem de Osmanlı dışındaki Türkler üzerindeki etkisi açısından büyük bir öneme sahiptir.

1887'de ise Kazan'dan Musa Akyiğitzade (1865-1923) Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Rusya'da Rus lisesinde eğitim almıştı. Öğrenim yıllarında Türkiye'ye gelmek istemişse de babası, eğitiminin yarıda kalmaması için buna engel olmuştu. İstanbul'a göç eden Akyiğitzade, İstanbul'da Mülkiye Mektebi'ne girmiş ve 1894'te Mülkiye'yi birincilikle bitirmiştir. Mülkiye'den mezun olduktan sonra Harp Okulu'na Rusça ve iktisat hocası olarak atanmıştı. “*Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nâzar*” ve “*İktisat yahut İlm-i Servet*” adlı eserlerini yayınlamış, bu eserlerde korumacılık ve serbest pazar teorilerini analiz ederek karşılaştırmış ve korumacılığın uygulanmasının zorunluluklarını açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Bu fikirlerini yaymak amacıyla *Metin* gazetesini çıkardı. 1910'da *Metin* gazetesi kapatıldıktan sonra *Üç Kardeş* gazetesini çıkarmaya başladı. Harbiye'de İlm-i Servet dersi vermiş, ayrıca Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde iktisat dersleri okutmuştu. Mülkiye'de liberal iktisat teorileri öğretilirken, askeri okullarda ulusal iktisat teorisine dayalı, devlet merkezli Akyiğitzade'nin dersleri işlenmekteydi. Sivil olduğu gerekçesiyle Harp Akademisi'ndeki derslerinden alındıktan sonra sırasıyla Adilcevaz, Hoşap ve Çapakçur'da kaymakamlık görevlerinde bulunmuş, ardından Rusya'dan satın alınan Katanof Kütüphanesi'ne müdür olarak atanmıştır.¹⁸

Osmanlı iktisadi düşüncesinde serbest dış ticaret politikasını eleştiren Kazan Türklerinden Akyiğitzade, eğitimi Rusya'da almıştı. Eğitim sürecinde korumacı Rus iktisat politikasından etkilenmiştir. Ona göre, ekonomik çıkarların şekillenmesinde bireysel insan davranışları temel teşkil etmez; milli çıkarların korunması ve bu tür kaygılar belirleyici rol oynar. İktisadi fayda ile ulusal çıkarın uyumlu olması gerektiğini savunmuştur. Eğer serbest piyasa, ulusal çıkar için bir tehdit oluşturuyorsa, korumalı dış ticaret politikası uygulanmalıdır. Akyiğitzade'ye göre, ülkelerin üretim kapasiteleri eşit olmadıkça serbest piyasa koşullarında güçlü olan, zayıfı baskılayacak ve tarım ülkesi, sanayileşmiş ülkeye bağımlı hale gelecektir. Bu nedenle, Osmanlı için tek kurtuluş yolu sanayileşmeden geçmektedir. Mizancı Murad ve Ahmet Mithat da aynı fikirleri paylaşmıştır; ancak Akyiğitzade'nin görüşleri zamanın şartları içinde pek kabul görmemiştir. Dönemin liberal iktisat öğretileri, daha kabul edilebilir bir tercih olmuştur.¹⁹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru Akyiğitzade, milli iktisat politikasını “*İktisat Yahut İlm-i Servet; Aẓade-i Ticaret ve Usul-i Himaye*” adlı eserinde ele almış ve serbest ticaret

¹⁶ Kemal Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 15-16.

¹⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), 33-36.

¹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 222.

¹⁹ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 3/636.

(Azade-i Ticaret) ile korumacılık (Usul-u Himaye) arasındaki farkları açıklamıştır. Alexander Parvus²⁰ (Efendi), milli iktisat üzerine *Türk Yurdu* dergisinde yazılar yazarak İttihatçıları etkilemişlerdir.²¹

Böylelikle milli iktisat anlayışı, askeri okullarda okutularak ulusal ekonomi politikalarının benimsenmesi, Rusya Türklerinin Türkçülük düşüncesi çerçevesinde gelişmiştir. Ancak dönemin liberal politikaları, yeni serbest pazar ekonomisinin uygulandığı döneme denk geldiğinden, Akyiğitzade'nin geliştirdiği ulusal iktisat politikası dikkate alınmamıştır. Osmanlı, ancak serbest pazar ekonomisinin ve borçların etkisiyle çöküşün eşiğine geldiğinde bu politikaların önemini kavrayacaktı. Böylece, Akyiğitzade'nin savunduğu ulusal ekonomi politikaları, 1930'larda milli iktisat anlayışının uygulandığı dönemde hayata geçirilecekti.²²

1890'da Osmanlı'ya gelen Azerbaycan Türkü Hüseyinzade Ali Bey (1864-1942) ise Petersburg Üniversitesi'nde eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'da Askeri Tıbbiye'ye girmişti. Petersburg'da bulunduğu öğrenim süresince Narodnizm²³ ve Pan-Slavizm akımlarından etkilenmiştir. Türkiye'de olduğu sıralarda ise bu fikirleri Jön Türklerden Ubeydullah Efendi'ye de yansıtmıştır.²⁴ Türk-Yunan Savaşı'na katılmış ve 1900'de savaştan döndüğünde Tıbbiye Yüksek Okulu'nda deri hastalıkları profesör yardımcısı olarak atandı. 1903'te doğduğu Azerbaycan topraklarına kaçmak zorunda kalmış ve Türkçülük mücadelesini oradan sürdürmüştür. Yayın faaliyetlerini yürütmüş ve *Hayat* gazetesinde başyazarlık yapmıştır. En önemli yazıları arasında "*Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?*", "*Bizce Hangi İlimler Lazımdır?*" ve "*Yazımız, Dilimiz ve Birinci Elimiz*" adlı makaleleri yer alır. Daha sonra "*İrşad, Terakki ve Hakikat*" gazetelerinde faaliyet göstermiştir. Kafkas Türkleri arasında milli bilinci uyandırmak için yayın faaliyetlerini sürdürmüştür.²⁵

İttihat ve Terakki'nin kurulmasında öncü bir rol oynamıştır. Türkiye'ye dönüşünde, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumiliğine getirildi. Aynı zamanda Azerbaycan'ın ulus-devlet olabilmesi için de mücadele etmiştir. 1926'da Bakü'de Şubat-Mart aylarında gerçekleştirilen V.V. Barthold'un katıldığı Türkoloji Kongresi'ne Türkiye'den Fuad Köprülü ve Hüseyinzade Ali Bey katılmıştır.²⁶ Ağaoglu Ahmed, Yusuf Akçura ve Mehmed Emin Yurdakul ile birlikte *Türk Yurdu* dergisinin

²⁰ Osmanlı'ya sadece Rusya Türkleri aydınları değil, Rusya entelektüellerinin önemli isimleri de gelmiştir. Bunların arasında ünlü sosyal demokrat Alexander Lvoviç Gelfand da vardı. Diğer adı ile Parvus Efendi'nin İstanbul'a geliş sürecinde, 1909 yılında Selanik'te, çoğunluğu Yunan, Yahudi ve Bulgarlardan oluşan bir grup sosyalist bir parti kurmuştu. Parvus Efendi'nin de aralarında bulunduğu bir grup aydın, bu oluşuma katılmak için başka ülkelerden gelmiştir. Gelfand'ın gelişi 1910'lu yıllara tesadüf ediyordu. İstanbul'da bulunduğu sırada Parvus, yerel basın organlarında aktif çalışmalar yapmıştır; *Tanin*, *Bilgi Mecmuası*, *Türk Yurdu*, *İttihat ve Tasvir-i Efkâr* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. Yazılarında asıl belirttiği husus ise Osmanlı'nın Avrupa sömürüsünün zincirlerinden kurtulması gerektiği ve bunun ancak Osmanlı borçlarından ve Avrupa sermayesinin sömürsünden kurtulmasıyla mümkün olabileceğiydi. Bunun yanı sıra Türkiye, Balkanlar ve Rusya'daki sosyalist ve milliyetçi hareketleri gözlemleyerek yakın ilişkiler kuruyordu. İstanbul'da, Yusuf Akçura ile de görüşmüş ve Almanya meselesi ile ilgili fikir alışverişlerinde bulunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İlsiyar Ravilevna Rameyevna, "Parvus: Turetskaya Publististika", *Gasırlar Araştı- Eho Vekov* 2/1 (2016): 225-227

²¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 418.

²² Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, 226.

²³ Narodnizm, kelime anlamı olarak halkçılık anlamına gelmektedir. Rusya'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus entelektüelleri arasında yaygınlık kazanmıştır. Rus halkçılığına göre Rusya'nın sosyalizme giden yolun, kapitalist aşamaya geçmeden tamamlanması şeklinde olacaktır. Rusya'da kapitalist gelişimin yavaşlığı nüfusun büyük çoğunluğu köylülerden oluştuğu için aşamasız değişim fikri oluşmuştur. Böylece halkçılığın hitap ettiği kitle köylü tabanıydı. Lakin Narodnizm bu temellerde oluşurken kavram geniş bir tanımlamayı da içeriyor, yöntemlerine göre Radikal ve Reformist çizgide gelişmiştir. Sadece sosyalizm nezdinde değil milliyetçilik bilincinin oluşumunda da fikri taban oluşturmuştur. İdeoloğunu ise P. L. Lavrov, M. A. Bakunin, P. N. Tkatchev, N. K. Mikhailovskiy yapmıştır. Narodnizm ile ilgili kapsamlı çalışma için bkz.: Gennadiy Nikolayevich Mokşin, *Narodniki V İstorii Rossii* (Voronej: İzdatelskiy Dom VGU, 2016)

²⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 98.

²⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, 267-275.

²⁶ Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 30.

kurucuları arasında yer almıştır. Bu isimlerin hepsinin fikirlerinin temelinde Gaspıralı'nın etkisi görülmekteydi. Oluşturulmak istenen temel, ortak bir Türk ulusu yaratma bilincini taşıyordu.²⁷

Füyûzat dergisinde yazılar yazan Hüseyinzade, Osmanlı edebi dilinin tüm Türklerin ortak edebi ve yazı dili olması gerektiğini makalelerinde vurguluyordu. Bu dergide, Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri nezdinde Rus ve Fars etkisinden kurtulmanın elzem olduğunu ileri sürmüştür. “*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*” sloganını ilk kez dile getiren kişi de Ali Bey'dir.²⁸ Ziya Gökalp'in Türkçülük ile tanıştığı yıllarda, ulusçu ve toplumcu görüşleriyle Hüseyinzade Ali Bey onun üzerinde büyük etkisi olmuştur.²⁹

XX. yüzyıla girerken Osmanlı'ya gelen Halim Sabit (Şibay), 1890'da Simbir'de Usul-ü Cedit ile eğitim veren bir okulda öğrenimine başlamıştı. Orenburg'da Rus lisesini bitirdikten sonra, 1901'de eğitimi için İstanbul'a gelmiştir. 1910'da Darülfünun İlahiyat Bölümü'nde öğrenimini tamamladı. Türkistan'a seyahat etmiş ve gözlemlerini *Türk Yurdu* dergisinde yayımlamıştır. Rusya Türkleri ve Türkçülük fikirleri ile İttihat ve Terakki'nin politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Diaspora faaliyetleri çerçevesinde, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Abdürreşid İbrahim ve Hüseyinzade Ali'nin öncülüğünde kurulan “*Türk Tatar Komitesi*”, Rusya Türklerinin haklarını savunma amacıyla faaliyet göstermiştir. 1915 yılında, İttihat ve Terakki kadrolarının desteği ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın işbirliğiyle bu komite, Rusya Türklerinin siyasi, kültürel ve toplumsal haklarını korumak için mücadele yürütmüştür.³⁰

1917 Rus Devrimi sonrası ortaya çıkan siyasi yapının ve Rusya Türklerine yarattığı koşulların değerlendirilmesi amacıyla, Enver Paşa'ya bir lahiya sunmuştur. Özellikle Türk halklarının geleceği Halim Sabit'i endişelendirmiş; imparatorluk döneminden, Ekim Devrimi sonrasında da başka bir zorlu süreçle karşı karşıya kalmışlardı. Bu bağlamda hem askeri hem de eğitim alanındaki çabaları desteklemek için uğraş vermiş; Rusya'dan gelen Türk öğrencilerin İstanbul'da eğitim görmesi için burs sağlanması yönünde çalışmalar yapmıştır.³¹

Türk-Tatar aydınlarının Narodnizm ile tanışması, Türk-Tatar edebiyatının gelişmesine de öncülük etmiştir. En önemlisi ise İstanbul'da gelişen Türkçülük hareketi idi. Rusya Türkleri aydınları, bu akımı Türkçülük ve Tatarcılık arasında bir çelişki görmeden benimsemiş ve savunmuşlardır. Böylece, dolambaçlı yollara başvurmadan Türk kimliğini tercih etmiş ve Rusların daraltılmış kimlik tanımından sıyrılmışlardır. Din konusunda da benzer fikirler paylaşmaktaydılar. Halim Sabit'in din anlayışı, dinin millileşmesi üzerineydi. Bu noktada, Halim Sabit ve Ziya Gökalp'in görüşleri paralellik göstermektedir. Özellikle Darülfünun ve medreselerde milliyetçi yaklaşımlar geliştirilmesi gerektiği hususunda aynı fikirdeydiler. Türkçülüğün bu kurumlara yerleşmesi ve fikirlerin yerini Türkçü ve milli bir düşünce sistemine bırakması gerektiğini savunuyordu. Diğer önemli bir husus ise, Halim Sabit'in Turancı yanını oluşturan ideali milli yazı sistemi ve dil birliğinin Türkler arasında hayata geçirilmesiydi. Birliğin temelini dil olduğu ilkesinden yola çıkarak, Halim Sabit'e göre alfabe aynı ise dil de aynıdır.³²

²⁷ Yılmaz Özkaya, “Mehmet Emin Resulzade'nin Yeni Kafkasya Dergisi Çerçevesinde Azerbaycan Komünist Partisine Eleştirileri”, 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018), 328.

²⁸ Hasan Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 187.

²⁹ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 13.

³⁰ Necmi Uyanık, “Sankli Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5(1999), 101.

³¹ Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı-Rus imparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu (İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2016), 252.

³² Uyanık, “Sankli Bir Türkçü”, 108.

Hem ideolojik hem de akademik yönüyle Hamit Zübeyr (Koşay), 9 yaşındayken Ufa'dan İstanbul'a gelmiştir. 1912'de Selanik Merkez Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Sultaniye'ye geçmiş, ardından kendi isteğiyle Darülmualimin'e kaydolmuştur. 1916'da son sınıftayken Macarca dersleri almış ve filoloji alanında doktora yapmak üzere İttihat ve Terakki bursuyla Macaristan'a gönderilmiştir. Doktorasını Macaristan'da tamamlayan Koşay, 1923 yılında Berlin'e gitmiş ve burada Prof. Bang Kaup'un derslerine katılarak çeşitli bilimsel ve akademik çalışmalarda bulunmuştur. İlk önemli girişimi, 1925 yılında sunduğu rapor ile yazma eserlerin farklı şehirlerden toplanarak İstanbul Süleymaniye Medresesi'nde bir araya getirilmesini talep etmesidir. 1926'da Asar-ı Atika Şube Müdürlüğü'ne atanmış, 1927'de ise daha sonra Etnografya Müzesi adını alacak olan Ulusal Müze'nin kuruculuğunu ve müdürlüğünü yapmıştır. Bu süreçte modern müzeciliğin öncülerinden biri olmuştur. 1929'da "*Tarih Encümeni*" ve "*Dil Encümeni*" derneklerinin kurulmasına katkıda bulunmuş, 1931 yılında ise Türk Tarih Kurumu'nun asli üyeliğine seçilmiştir. Atatürk'ün talimatı doğrultusunda Ankara'da gerçekleştirdiği kazılarda, şehrin eski bir yerleşim yeri olduğunu ortaya koymuştur. Koşay'ın belki de en önemli başarılarından biri, Alacahöyük'te yaptığı kazılar sonucu birçok önemli eseri keşfetmesi, özellikle Hitit Güneşi olarak bilinen sembolü gün yüzüne çıkarmasıdır. Ayrıca Basklar ile Türkler arasındaki bağı araştırmış, Sümerler ile Türkler arasındaki akrabalık ilişkilerini inceleyerek ortak kelimeler tespit etmiştir.³³

Avrupa'ya eğitim amacıyla giden öğrenciler, Türkçülük ideolojisi doğrultusunda hem aralarındaki dayanışmayı güçlendirmek hem de milli bilinç oluşturmak amacıyla çeşitli dernekler kurmuşlardı. Bu derneklerden biri de *Lozan Yurdu* idi. Bu dernek, 1922 yılında düzenlediği "*Türk Gençlerinin Vazîfesi Ne Olmalıdır?*" başlıklı bir yarışmada Koşay katılımıyla birinci olmuş ve 150 frank ödül kazanmıştır. Koşay'ın çalışmalarında Türkçülük düşüncesinin derin izleri görülmekteydi. Türkçülükten etkilenmiş ve eserlerinde sürekli olarak Türk milletinin tarihsel mirasına ve kültürel zenginliğine vurgu yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde, Koşay, Cumhuriyet'in ihtiyaç duyduğu birçok bilimsel ve entelektüel alanı doldurmuş; ulusal düzeyde büyük önem taşıyan çeşitli kurumların kuruluşunda bizzat yer almış ya da bu süreçlere önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, en dikkat çekici çalışmaları arasında Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun kuruluş süreçlerine olan aktif katkıları yer almaktadır.³⁴

23 Şubat 1878'de Halim Sabit gibi Kazanlı Ayaz İshaki ise, 1893 yılında Kazan Medresesi'nde eğitim almıştır. Öğrencilik döneminde sürekli başarı gösteren İshaki, Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesini düzenli olarak takip etmiş ve bu gazete, düşünsel altyapısını biçimlendirmede önemli bir etken olmuştur. Edebiyata da ilgi duyan İshaki, özel bir öğretmen aracılığıyla Rusça'yı öğrenmiştir. Ardından Rus öğretmen okuluna girerek Rusya'daki toplumsal akımları ve yaşam tarzını tanıma fırsatı bulmuştu. Tahsilini tamamladıktan sonra, 1902'de Orenburg'da öğretmen olarak çalışmaya başlamış ve bu süreçte Kazan'da *Terakki* gazetesini çıkarmıştı. Ancak bu faaliyetleri Çarlık polisinin dikkatini çekmiş ve takibe alınmıştır. Bu nedenle bir süre faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmış, "*Tan*" gazetesini çıkarmak istemiş ancak izin alamamıştır. Daha sonra *Hürriyet* ve *Tan Yıldızı* gazetelerini çıkarmış ve bu gazetelerde Narodnizm temelli fikirlerini yaymaya başlamıştır. İshaki, Tatar ulusçuluğunun oluşmasına zemin hazırlayan bu yazılarında, Çarlık rejiminde sadece Türklerin değil, Rusların da ezildiğini belirtmiştir. 1906 yılında, I. Müslüman Kongresi'ne katılarak sosyalist eğilimli fikirlerini burada da dile getirmiştir. Tüm bu faaliyetlerinin sonucunda, 30 Ekim 1906'da Arkhangelsk'e üç yıllığına sürgün edilmiştir. *Tan Yıldızı* gazetesinden sonra *Tanış* (Ses) gazetesinde çalışmalarını sürdürmüştür. 1908'de sürgünden kaçarak Petersburg'a ve ardından Türkiye'ye gitmiştir.

³³ Sadi Bayram, *İlk Türk Hafiri Hamit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi* (Ankara: Önder Matbaacılık, 2014), 7-9.

³⁴ Güz Bezci, "Kültür Hazinesi: Hamit Zübeyr Koşay", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/6 (Temmuz 2021), 502-507.

Rusya'ya dönmediği takdirde yurtdışında yaşamasına izin verilmiştir; fakat İshaki, tekrar Petersburg'a dönmüş ve 1912'de tutuklanarak eski sürgün yeri Pinega'ya gönderilmiştir. 1913'te affedilerek serbest bırakılmış ve Petersburg'da *İl* gazetesini çıkarmıştır. Yusuf Akçura, M. Bilgiyev, S. Remiyev, M. Gafuri, Z. Velidi, Ş. Muhammedyanov, F. Fuktarov ve N. Asrıy ile birlikte daha sonra Moskova'da *Bizim İl* gazetesini çıkarmıştır. Şubat 1917 Devrimi'ni memnuniyetle karşılayan Ayaz İshaki, Bolşeviklerin iktidara geçmesiyle Türk milliyetçiliğinin zora girdiğini fark etmiştir. Yeni sistem, İshaki'nin savunduğu İdil-Ural merkezli devlet fikrini gerçekleştirme olanağı tanımamıştır. Bu sebeple ülkeyi terk ederek 1918'de Versay Sulh Konferansı'na katılmış ve geri kalan ömrünü diaspora faaliyetleriyle geçirmiştir. O dönemde Tatarların yoğun yaşadığı Harbin, Paris, Berlin ve 1939'da Varşova'da yaşamış; ancak Almanya'nın Polonya'yı işgali sonrasında Polonya hükümeti tarafından sınır dışı edilmiştir. Böylece Türkiye'ye yerleşmiştir.³⁵

Ayaz İshaki, Türkiye'ye tamamen yerleşmeden önce 1908 ya da 1909 başlarında Türkiye'ye gelmişti ve burada dört ay kalmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Türkiye ile Rusya Türkleri arasındaki etkileşim artmıştır. Enver ve Talat Paşalar, bu iletişimin güçlendirilmesini desteklemişlerdir. Rusya'dan gelen Türkler ve Osmanlı'daki aydınlar, tarihi bağları güçlendirmek amacıyla *Türk Yurdu* dergisini kurmuşlardır. İshaki, *Türk Yurdu* çevresindeyken dilin sadeleştirilmesi ve halkın konuştuğu Türkçeye indirgenmesi gerektiğini savunmuştur. İshaki, Rusya'daki Narodnizm'den etkilenmiş ve bunu Türk milliyetçiliği ile sentezlemiştir. Ona göre, toplumun ilerlemesi için dilde sadeleşme şarttır ve halkın bu yönde eğitilmesi gerekmektedir. İstanbul'da bulunduğu dönemde diaspora faaliyetlerinden geri kalmamış, halkçı düşüncelerle şekillenen küçük bir "*Tatar Gençlik Cemiyeti*"nin kültürel etkinliklerini sürdürdüğünü gözlemlemiş ve 1909 sonbaharında Kazan'a gönderdiği "*İstanbul Mektupları*" başlıklı yazısında "*Tatar Talebe Cemiyeti*"nin faaliyetlerine yer vermiştir. İstanbul'da bulunduğu süre boyunca bu Tatar gençleriyle irtibat kurmuş ve onların, Rusya'ya döndüklerinde milletlerine hizmet edeceklerine inanmıştır. Bu cemiyet, İstanbul'un saygın âlimlerini davet ederek dil, tarih ve Rusya Türklerinin yaşamlarına dair konferanslar düzenlemiştir.³⁶

Kazan Türklerinin ardından 1909 yılında Ahmet Ağaoğlu Türkiye'ye gelerek faaliyetlerine devam etmişti. Azerbaycan'ın Şuşa şehrinden Rus lisesini bitirdikten sonra 1888'de Petersburg'ta eğitimine başlamış lakin sağlık problemlerinden dolayı geri dönmek zorunda kalmıştı. 1889 yılında Fransa'da tarih ve filoloji alanında eğitimine devam etti. 1894'te yüksek tahsilini bitirdikten sonra Tiflis, Bakü ve Şuşa'da öğretmenlik yapmıştır. Bu dönemde "*Ahmet Agayev, Ali Hüseyinzade, Hasan Bey Zerdani, Ali Merdan Topçubaşı ve Şabtablı Mehmatağa*" ile birlikte Azerbaycan Türklerinin ulusal uyanışı için ortak faaliyet göstermiştir. Bir süre "*Hayat*" gazetesinde çalıştıktan sonra kendisi *İrşat*, sonra da *Terakki* gazetesini çıkardı. Bu sırada *Difai* adlı, Ermeni terörüne karşı gizli bir teşkilatın kurulmasına öncülük etmiş, yayın faaliyetlerine Tiflis'te devam etmişti. Hüseyinzade ile orada *Füyuzat* gazetesini çıkardılar. *Hikmet* gazetesi ve *Sebilürreşat*'ta yazılar kaleme almıştı. Ahmet Agayev ve Abdürreşit İbrahimov'un İstanbul'daki faaliyetleri Rus hükümeti tarafından izlenmiş ve buna göre Pan-İslamcı ideologlar olarak fişlenmişlerdi.³⁷ *Tercüman-ı Hakikat*'in başyazarlığını da yapmıştır. *Türk Yurdu* dergisi yazarları arasında bulunmuş, Türk Ocağı kurulduğunda daha geniş bir faaliyet alanı bulmuştu. Türkiye'ye geldiği aynı yıl içinde Darülfünun'da Rusça öğretmenliği yapmış, yine aynı yıl içinde Türk tarihi müderrisliğine getirilmiştir. 1912 yılında İttihat ve Terakki merkez-i umumi üyeliğine seçildi. Daha sonra Karahisar mebusluğuna seçildi. 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi için geri döndü. 1919'da İstanbul'a döndükten sonra, 1921'de Malta'ya sürüldü. Sürgünden dönünce Ankara'ya gelip *Hakimiyet-*

³⁵ Alsu Kamaliyeva, *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2009), 45-52.

³⁶ Ahmet Kanlıdere, "Ayaz İshaki (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 27 (Ocak 2012), 79-88.

³⁷ Çarlık polisi ve istihbaratı, istihbarat raporlarında aslında Türkçü olan aydınları Pan-İslamist olarak fişlemiştir.

i Milliye gazetesinde başyazarlık yaptı. 1931’de Ankara Üniversitesi’nde hukuk profesörlüğü, sonra İstanbul Üniversitesi’nde hukuk profesörlüğü yaptı.³⁸

Agaoğlu üç aşamada düşünsel bir değişim geçirmişti. Rusya’da bulunduğu sırada, Rusya Müslümanlarının savunuculuğunu ve birliğini savunmuş, Türkiye’ye geldiğinde ise İslamcı yayın organlarında (*Sebilürreşad*) faaliyet yürütmüş ve İslamcılığa eğilimli olmuştur. İttihat ve Terakki kadrolarıyla tanıştıktan sonra ise Türklük bilinci daha ağır basmaya başlamıştır. Din konusu üzerine eğildiğinde, mezhep farklılığının Türk dünyasına verdiği zararı *Türk Yurdu* dergisinde vurgulamıştır. Ancak son safhada, Ağaoğlu’nun Türkçülüğü, Türk-İslam sentezli olmaktan çıkmış; özellikle mezhep ayırımından sıyrılmış bir Türklük bilinci tasavvur etmiştir.³⁹

Rusya Müslümanlarının müdafaası zemininde ise Batı Sibiryanın Tobolsk şehrinde Özbek asıllı Abdürreşid İbrahim(ov) , Rusya Müslümanlarının temsil edileceği kongrenin Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura ve Ali Merdan Topçubaşı ile birlikte mimarlarındandı. 1910 yılında Ağaoğlu’nun ardından İstanbul’a gelmiş, bulunduğu faaliyetleri esnasında Rusya, Hariciye nazırı Rıfat Paşa’ya Rusya Türkleri göçmenlerinin Osmanlı’daki faaliyetlerini durdurması için baskı yapmıştır. Dönemin Rusya İçişleri Bakanı P.A Stolpın, Dış İşleri Bakanı S.D Sazanov’a, Abdürreşid İbrahimov’un İstanbul’da çıkardığı *Teârîf-i Müslimîn* dergisinin kapatılması için baskı yapılması yönünde telkinlerde bulunmuştur.⁴⁰

İslam’ı yaymak ve Şark birliği düşüncesini hayata geçirmek amacıyla XX. yüzyılın başlarında sömürgeci ülkelerin misyonerlik faaliyetlerine hız verdiği Japonya’ya gitmiştir. Japon toplumundaki misyonerlik faaliyetlerine bizzat tanık olmuştur. İslam dinini, Japonların ahlak ve karakterine yakın bir din olarak görüyordu. Japonya gibi uzak bir coğrafyada Müslüman sayısının azlığı, onun dikkatini çeken bir konuydu. Böylelikle İslam dinini Japonlara tebliğ ederek Batı’ya karşı Doğu birliğinin temellerini atmak ve Osmanlı’ya potansiyel müttefik kazandırmak düşüncesindeydi. Bunun yanı sıra sömürgeci devletlerin misyonerlik faaliyetlerine karşı da girişimlerde bulunmuştu. Türk dünyasındaki aydınlar arasında Japonya ile iletişime geçip Rusya Türkleri ile ilişki kurmasını sağlayan ilk aydındır. Rus-Japon Savaşı’nda Japonya’nın galip çıkması, Rusya Müslümanlarında Japonya’ya olan muhabbetin artmasına neden olmuştu. Japon milliyetçileri ile iletişim kurulmuş, yeni bir müttefik yaratma ve İslam âleminin lideri olan Osmanlı ile ilişki geliştirme fırsatını Abdürreşid İbrahim yakalamıştı. Japonya, Rusya Türkleri diaspora faaliyetleri nezdinde Ayaz İshaki’nin de uğrak noktası olmuştur.⁴¹

Diğer bir Japonya ile ilişkisi bulunan aydın, Kırmızı Muharrem Feyzi Togay’dır. 1920’lerde Kırım Milli Cumhuriyeti’nin dağılmasından sonra Türkiye’ye gelmiş ve aktif olarak Türkçü faaliyetlere katılmıştır. 1933 yılında diaspora çalışmalarına girişerek “*Turan Neşri Maarif ve Yardım Cemiyeti*”nin kuruculuğunu yapmış, Türk dünyasından gelen öğrencilere yardım amacıyla kurulan “*Türkistan Türk Gençler Birliği*” adlı kuruluştaki faaliyet göstermiştir. Bu sırada “*Ergenekon*”, “*Türk Amacı*” gibi dergilerde yazılar kaleme almıştır. Togay’ın yazıları ışığında Turan idealine Macarlar, Estonlar, Finler, Mançular ve Japonlar’ı dâhil etmiştir. 1944’te Turancılık davasında Hüseyin Nihal Atsız, Alparslan Türkeş, Reha Oğuz Türkkan ve Ahmet Zeki Velidi Togan ile birlikte tutuklanmıştır.⁴²

Rusya’da ki iç savaşın bitmesinin ardından, 1922 yılında Türkiye’ye Zakir Kadiri (Ugan) gelmiştir. Simbir ve Buhara şehirlerindeki dini eğitimin ardından Darülfünun Edebiyat Fakültesi’ne

³⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 400-401.

³⁹ Sema Sezgin, “Türk Yurdu Dergisinde Rusya Türkü Yazarlar”, 313-316.

⁴⁰ Mehmet Perinçek – Arda Odabaşı, *Stambulskie Novosti’de Jöntürk Devrimi* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013), 47.

⁴¹ Ali Merthan Dündar, “Abdürreşid İbrahim ve Japonya”, *Uluslararası Abdürreşid İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni 22-23 Mayıs 2012, Konya Bildiriler*, (Konya: Jkm Kültür Sanat Yayınları, 2012), 118-125.

⁴² Sinan Levent, “Muharrem Feyzi Togay’a Göre Japonya; Japon Arşiv Belgelerinde Togay”, *Asya-Pasifik Çalışmaları Türkiye Yılı*, 4 (2009), 12-31.

kaydolmuştur. Çok geçmeden muhalif fikirlerinden ötürü uzaklaştırılmıştır. Daha sonra Hicaz ve Mısır'da eğitimine devam etmişti. Orenburg ve Ufa'daki medreselerde hocalık yapmıştır. "II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"nde, Sadri Maksudi tarafından milli muhtariyet meselesi ile ilgili ilkeler kabul edilmişti. Bu yönde Zakir Kadiri de "Milli Muhtariyeti Gerçekleştirme Heyeti"ne seçilmiştir. Rusya Türklerinin milli mücadelesi Bolşevikler tarafından engellenmiş, bunun sonucunda Ugan Çin'de faaliyetlere girişmiştir. Ardından, 1923 yılında Türkiye'ye gelmiştir. Geldiği süreçten itibaren yayın faaliyetlerini sürdürmüş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası"nda yazılar yazmıştır. 1927 yılında Türk Ocakları'nda faaliyette bulunmuş, 1930 yılında "Türk Tarihi Tetkik Heyeti"ne getirilmiştir. Maarif Vekâlet'inde çeşitli görevlerde bulunmuş, aynı zamanda Türk Yurdu dergisinde de yazılar kaleme almıştır. Türk tarih tezinin temellerinin atılmasına yönelik çalışmalar çerçevesinde, Türklerin İslam medeniyetindeki rolüne dair lise tarih kitaplarının hazırlanması görevi Ugan'a verilmişti. Ancak, bilimsel kriterlere uymadığı gerekçesiyle bu görevden alınmıştır. İlerleyen yıllarda sadece Türkiye'de değil yurt dışında da çalışmalar sürdürmüş, 1937 ve 1939 yılları arasında "Suomi Tatarları Birliği" tarafından Finlandiya'ya davet edilmiş, çeşitli konularda konferanslar vermiştir. Finlandiya'da bulunduğu sırada Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk'ün inkılaplarının tanıtılmasına katkı sağlamıştır. 1931 yılında Finlandiya'dan döndükten sonra Türk Tarih Kurumu'nun görevlendirmesi üzerine tercümeler yapmıştır.⁴³

3. CUMHURİYET DÖNEMİ AYDIN GÖÇÜ

Cumhuriyet'in kuruluşuyla ortaya çıkan yeni Türk ulus devleti, Rusya Türkleri aydınlarının doğrudan ilgisini çekmiş; hem Rusya'daki iç savaş ve yeni kurulan Bolşevik hükümetinin baskılarından kurtulmak amacıyla Türkiye'yi ikinci vatan olarak görmüş hem de doğrudan Türkiye'den aldıkları davet üzerine göç etmeye başlamışlardır. Cumhuriyetin kuruluşundan bir sene sonra Kazan Türklerinden Sadri Maksudi Türkiye'ye gelmiştir. 1906 yılında Paris Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, I. ve II. Dönem Duma'da Kazan Türklerini temsil etmişti. 1917'de kurulan İdil-Ural Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak seçilmişti. Cumhuriyetin dağılmasından sonra, Ankara Hukuk Fakültesi'nin daveti üzerine 1924'te Türkiye'ye geldi. 1930 yılında Türk Ocağı çevresinde bulunan Maksudi, "Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti" önerileriyle Türkçeyi sadeleştirmek, yabancı sözcüklerden arındırıp öz haline kavuşturmak için çalışmalar yaparak "Türk Dili İçin" adlı eseri yayınlamıştır.⁴⁴ Temel gaye dili kökünden değişikliğe uğratmak değil, öz haline döndürmektir. Dilin bu husustaki önemini şu şekilde bahseder:

Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili dillerin en zenginlerindendir; yeter ki, bu dil şuurla işlensin.

*Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarılmalıdır.*⁴⁵

Ona göre ulusçuluğun temel bileşkesi dil olmadan tasavvur edilemezdi. Diğer bir üzerinde durduğu konu ise Türk lehçelerinin birleştirilmesi fikriydi.⁴⁶

Yine aynı yıl, özellikle tarihçi ve akademisyen kimliği ile öne çıkan Volga Türklerinden Akdes Nimet Kurat, Rusya Türklerine yönelik tasfiye sürecinin başlamasının ardından 1924'te Türkiye'ye gelmişti. 1925'te Fuad Köprülü'nün vasıtasıyla Türkiyat Enstitüsü'nde asistan olarak çalışmaya başladı.

⁴³ Aynur Singin, "Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdiri Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme", *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz 2024), 5-17.

⁴⁴ Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk*, 233.

⁴⁵ Mustafa Özkan, *Dil Eksenimiz* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2017), 122.

⁴⁶ Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk*, 234.

Maarif Vekaleti aracılığıyla 1929'da doktora için yurtdışına gönderilmiştir. Türkiye'ye dönüşünde, 1941'de doçent, 1944'te profesör olarak Ankara D.T.C.F.'de çalışmalarını sürdürmüştür. Daha çok akademik çalışmalarıyla tanınan Kurat, Rusya tarihi üzerine Türkiye'de çalışma yapan öncülerden olmuş, Türk-Rus ilişkileri bağlamında ise akademik ve bilimsel eserler ortaya koymuştur.⁴⁷

Kurat gibi, hem politik hem de ilmi yönüyle Başkurdistanlı Zeki Velidi Togan, akademik bağlamda 1911'de Rusya'da olduğu dönemde "*Türk Tatar Tarihi*" adlı eseri neşretmişti. Çalışmalarını Viyana'da sürdürmüş, 1930'lu yıllarda V. Barthold ile tanışmıştı. Söz konusu eser üzerindeki çalışması, Kazan Üniversitesi'nde yer edinmesini sağlamıştı. Katanof Kütüphanesi'nin satın alınıp Türkiye'ye getirilmesinde katkıları olmuştu. 1917 devrimi ile birlikte aktif olarak siyasetin içinde bulunmuştu kendini. Rusya Türkleri mücadelesinde Türkistan'a geçip Enver Paşa ile görüşmüştür. 1923'te İstanbul'a gelmek istese de buna izin verilmemişti. Paris, ardından Berlin'e geçerek; orada bulunduğu süreçte "*Türkistan Milli Birliği*" adlı cemiyetin kurulmasına öncülük etmiştir. 1925'te "*Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümeniliği*"ne getirilir. Bu gelişmeden sonra Türkiye'ye gelmeye karar vermiştir. 1927'de "*İstanbul Darülfünun Türk Tarihi Müderrisi*"ne getirildi. 1932 yılında Viyana'ya gidip tahsiline ve akademik çalışmalarına orada devam etmiştir. 1939'da Maarif Vekâleti aracılığıyla Türkiye'ye davet edildi. Dönüşünün ardından bir takım yargılama süreçlerinden geçmiştir. Bu sırada "*Umumi Türk Tarihine Giriş*", 1951'de "*Tarihî Usul*", 1953'te ise İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde müdürlük yapmıştır.⁴⁸

Togan gibi bir başka Başkurdistanlı aydın Abdülkadir İnan idi. Eğitimi Usul-u Cedit eğitimine göre veren mektepte tamamlamıştır. Rusya'daki mücadelesinin ardından 1925'te Türkiye'ye geldi. Akdes Nimet Kurat gibi o da Fuad Köprülü'nün yardımıyla Türkiyat Enstitüsüne alınmıştı. Türkiye'ye gelişinin ardından "*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*", "*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*", "*Diyanet İşleri Başkanlığı*", "*Türk Tarih Kurumu*" ve "*Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*" gibi kurumlarda görev aldı. Geniş kapsamlı çalışmalarıyla "*Güneş Dil Teorisi*"ni destekleyen eğitim ve akademik faaliyetlerde bulunarak dil, din, etnografya, folklor alanlarında 380'e varan eser üretmiş ve Türkoloji alanında önemli çalışmalar yürütmüştür.⁴⁹

İnan ile aynı sene içerisinde Türkiye'ye gelen Kazan Türklerinden Abdullah Battal Taymas, Orenburg ve Mısırdaki eğitimin ardından Rusya'ya dönmüş ve 1908'de öğretmenlik yapmıştır. Kazan'da çıkan *Yıldız* ve *Kurultay* gazetelerinde yazı işleri müdürlüğü yapmıştır. Son gazetenin kapatılmasından sonra *Altay* adlı gazeteyi çıkarmıştır. 1917 devriminin ardından ülkenin farklı yerlerinde bulunmuş ve kaçak hayatı yaşamıştır. Bu süreçte Kızılçar'da Ayaz İshaki ile birlikte *Mayak* adlı gazeteyi çıkarmıştı. Hayatının ilerleyen yıllarında Finlandiya'ya sığınmış, orada *Kazan Türkleri* adlı eserini kaleme almıştır.⁵⁰ Finlandiya'da olduğu sürede Tatarlar için açılan okulda öğretmenlik yapmıştır. Aynı zamanda Mehmet Emin'in (Resulzade) İstanbul'da çıkardığı *Yeni Kafkasya* dergisine *Kazanlı* takma adı ile yazılar göndermiştir. Finlandiya'da ki yaşamının ardından Türkiye'ye gelmiş ve gelişinin ardından Rusya Türklerinin çıkardığı gazete ve dergilerde, ekim devrimi sonrası ortaya çıkan Türklerin durumu ile ilgili yazılar kaleme almıştır. Türkiye'ye gelişinin ardından 1927 Umum Müdürlüğünde, 1931'de Dışişleri mütercim kadrosunda görevlerde bulunmuştur.⁵¹

⁴⁷ Ahmet Vurgun – Muhammet Avaroğulları, "Akdes Nimet Kurat, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi", *Turkish History Education Journal* 1/1 (Ekim 2012), 117-119.

⁴⁸ Tuncer Baykara, "A. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 1/13(1985), 2-6.

⁴⁹ Mustafa Erkan, "Abdülkadir İnan ve Eserleri", *Erdem* 12/36(Mayıs 2000), 911.

⁵⁰ Abdullah Gündoğdu, "Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci", *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018), 30.

⁵¹ Yavuz Akpınar, "Taymas", *TDV İslam Ansiklopedisi*(Erişim 30 Ağustos 2024).

4. SONUÇ

Diaspora olgusu, insanlık tarihinde sürekli hareket halinde olan insanoğlunun yegâne gerçekliğidir. Bu realiteyi gözden kaçırmak, tarihsel analizde noksan sayılabilecek bir parçadır. Lakin diaspora kavramı, salt göç ve mülteci anlamları dahilinde açıklanabilecek bir fenomen olmadığı gibi, hangi grupların ve eylemlerin diaspora oluşturacağı da ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Çok çeşitli amaçlarına ve oluşumlarına göre sınıflandırarak, etnik, dini, ekonomik ve mülteci olarak üst gruplar hâlinde değerlendirmek mümkündür.

Böylece tipik diaspora kavramı, nedensel göçlerle tanımlanmıştır. Literatürde aydın ve ideolojik diaspora grupları çoğunlukla kabul görmemekte, daha çok etnik bir düzlem üzerinde durulmaktadır. Söz konusu noktada, sosyal bilimlerde teorik zeminde eleştiri getirip kavram üretmek ve bu çeşitliliğe yorum getirmek bu sürecin doğal bir parçasıdır. Diaspora kavramının yalnızca etnik veya göç temelli bir çerçeveye sokulması, bu toplulukların işlevlerini ve tarihsel süreçte oynadığı rolü tam anlamıyla yansıtamamaktadır. Akademik dünyada diaspora tartışmaları, özellikle ülkemizdeki diasporalar üzerinden genişletilmelidir.

Gaspralı İsmail Bey'in açtığı modernleşme yolu, II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamı ve Rus modernleşmesinin politik ve ekonomik kaynaklı menfi ve müspet etkilerinden Kazan, Kırım ve Azerbaycan Türkleri arasında ulus bilinci, modern bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Rusya Türkleri, 1908 Jön Türk Devrimi ile birlikte Osmanlı'yı bir merkez olarak görmeye başlamış; İttihat ve Terakki'nin Türkçü politikaları ve Türk dünyasına dönük ilgisi, bu ilginin artmasına vesile olmuştur. Diaspora faaliyetleri çerçevesinde Akçura'nın fikirleri yer bulmuş ve bu fikirler, Rusya'dan Osmanlı'ya göç eden birçok Türk-Tatar aydını gibi, Akçura da Türkçülük fikrinin Osmanlı'da gelişmesi için zemin hazırlamış; Rusya Türklerinin müdafaası için imparatorluklar arasında faaliyet alanı yaratmıştır. Diaspora faaliyetleri nezdinde, Yusuf Akçura'nın yanı sıra Ahmet Ağaoğlu, Ayaz İshaki ve Halim Sabit gibi aydınlar da Akçura ile aynı pratikleri tecrübe etmişlerdir.

Kolay bir şekilde Osmanlı toplumu ile bütünleşen Rusya Türkleri, Türkiye'ye göçlerinden itibaren diaspora faaliyetlerine girişmiş, soydaşlarının akıbetini ve haklarını müdafaa etmişlerdir. Aynı zamanda Türkçüğün gelişmesini sağlamış, millî politikaların uygulanmasında öncülük etmişlerdir. Diğer yandan Türk ulus devletinin fikri temellerini inşa etmede tarih ve dil alanında faaliyetlerde bulunmuşlardır.

İsmail Gaspralı, Yusuf Akçura, Musa Akyiğitzade, Hüseyinzade Ali Bey (Turan), Halim Sabit Şibay, Hamit Zübeyr Koşay, Ayaz İshaki, Resulzade Mehmet Emin, Ahmet Ağaoğlu ve Abdürreşid İbrahim, Muharrem Feyzi Togay, Zakir Kadiri Ugan, Sadri Maksudi, Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Abdullah Battal Taymas, Ahmet Temir ve Reşit Rahmeti Arat, imparatorluktan Cumhuriyete geçiş sürecinde sadece siyasal arenada değil, aynı zamanda düşünsel ve akademik alanlarda da ulus-devlet ideolojisinin biçimlenmesinde roller üstlenmişlerdir. Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında, farklı Türk coğrafyalardan gelen ve diaspora olarak nitelendirilebilecek aydınlar, bu geçiş sürecine zemin hazırlamışlardır.

Diaspora teorisi bağlamında, söz konusu aydınlar kendi vatanlarından uzak olmalarına rağmen geldikleri coğrafyalardan getirdikleri bilgi, deneyim ve entelektüel birikim ile Osmanlı ve Cumhuriyet'in düşünsel dünyasını şekillendirdikleri bir gerçektir. Osmanlı ve Cumhuriyet elitleri arasında güçlü bir etkileşim yaratarak, ulus bilincinin gelişmesine ve Türkçülüğün kökleşmesini sağlamışlardır.

Bu teorik çerçeve doğrultusunda, aydınların rolü teorik bağlamda “sui generis”, yani kendine özgü bir yapı olarak kabul etmek mümkündür. Bu aydın ve ideolojik diaspora yapısı, klasik anlamlardan farklı olarak yalnızca etnik veya kültürel aidiyet üzerinden değil; temeli Türkçülük ideolojisi üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde ulus inşası sürecine doğrudan müdahil olan bu

aydınlar, tarihi, dini, etnik ve mülteci diaspora türlerinden farklı olarak, “İdeolojik Diaspora” ve “Aydın Diasporası” olarak tanımlayabileceğimiz yapı içerisinde değerlendirmek mümkündür.

İdeolojik diasporanın en önemli özelliği, mensuplarının bir yandan ülkenin siyasal ve fikri yaşamına dahil olmaları, diğer yandan da bulundukları diaspora toplulukları aracılığıyla farklı coğrafyalarda yaşayan soydaşlarıyla bağlarını korumalarıdır. Böylece, hem Osmanlı’nın çözülme sürecinde hem de Cumhuriyet’in inşa döneminde ulusal kimliğin, milliyetçiliğin ve modernleşme ideolojisinin oluşumunu şekillendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Basım, 1976.
- Akpınar, Yavuz. "Taymas". TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim 30 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taymas-abdullah-battal>
- Baykara, Tuncer. "A. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Eserleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 1/13(1985), 1-10.
- Bayram, Sadi. *İlk Türk Hafiri Hamit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi*. Ankara: Önder Matbaacılık, 2014.
- Bezci, Gül. "Kültür Hazinesimiz: Hamit Zübeyr Koşay". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/6 (Temmuz 2021), 501-510.
- Copeaux, Etienne. Tarih Ders Kitaplarında(1931-1993) *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Devlet, Nadir. *Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Savrulan Tatarlar*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Devlet, Nadir. *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 1. Basım, 2011.
- Dündar, Ali Merthan. "Abdürreşid İbrahim ve Japonya". *Uluslararası Abdürreşid İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni 22-23 Mayıs 2012, Konya Bildiriler*. 117-136. Konya: Jkm Kültür Sanat Yayınları, 2012.
- Erkan, Mustafa. "Abdulkadir İnan ve Eserleri". *Erdem* 12/36(Mayıs 2000), 907-928.
- Gilroy, Paul. "Diaspora", *Paragraph* 17/3 (Kasım 1994), 207-212.
- Gündoğdu, Abdullah. "Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci". *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz. 21-36. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018.
- Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. çev. Kadir Günay. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Kamaliyeva, Alsu. *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Kanlıdere, Ahmet. "Ayaz İshaki (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 27 (Ocak 2012), 77-124.
- Kanlıdere, Ahmet. "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/1 (Mayıs 2004), 149-181.
- Kenny, Kevin. *Diaspora: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 1. Basım, 2013.
- Levent, Sinan. "Muharrem Feyzi Togay'a Göre Japonya; Japon Arşiv Belgelerinde Togay". *Ayaz-Pasifik Çalışmaları Türkiye Yıllığı* 4 (2009), 12-31.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2.Basım, 1991.
- Nikolayevič Mokşin, Gennadiy. *Narodniki V İstorii Rossii*. Voronej: İzdatelskiy Dom VGU, 2. Basım, 2016.
- Özkan, Mustafa. *Dil Eksenimiz*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2017.
- Özkaya, Yılmaz. "Mehmet Emin Resulzade'nin Yeni Kafkasya Dergisi Çerçevesinde Azerbaycan Komünist Partisine Eleştirileri". *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz. 321-331. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018.

- Perinçek, Mehmet – Odabaşı, Arda. *Stambulskie Novosti'de Jöntürk Devrimi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Ravilevna Rameyevna, İlsiyar. “Parvus: Turetskaya Publitsistika”, *Gasırlar Arazı- Ebo Vekov* 2/1 (2016). 225-228
- Reynolds, Michael A.. *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı-Rus imparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü 1908-1918*. çev. Yücel Aşıkoğlu. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Sadoğlu, Hasan. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. çev. Çeviren Adı Soyadı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2003.
- Sezgin, Sema. “Türk Yurdu Dergisinde Rusya Türkü Yazarlar, Fikirleri Ve Türklüğe Katkıları”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10/2 (Ekim 2021), 297-321.
- Singin, Aynur. “Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme”. *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz 2024), 1-24.
- Şenoğlu, Kemal. *Yusuf Akçura: Kemalizm'in İdeoloğu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Toprak, Zafer. “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 3/636. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Türkoğlu, İsmail. “Kursavî”. TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim 16 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kursavi>
- Uyanık, Necmi. “Sarıklı Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946)”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5(1999), 89-111.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3.Basım, 1992.
- Vurgun, Ahmet – Avaroğulları, Muhammet. “Akdes Nimet Kurat, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi”. *Turkish History Education Journal* 1/1(Ekim 2012), 116-130.
- Yaldız, Fırat. “Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 18 (Haziran 1994), 289-318.

ISSN: 3023-4743 Cilt 2 / Sayı 1/ Haziran 2025

GAZNELİ SULTÂN MAHMÛD’UN ABBÂSÎ HALÎFESİ EL-KÂDİR BİLLÂH İLE MEKTUPLAŞMASI VE BAĞDÂD’I YIKMA TEHDİDİ

Ghaznavid Sultân Mahmûd’s Correspondence with the Abbâsîd Caliph al-Qâdir Billâh and Threat to Destroy Baghdâd

Yeliz AYDIN

Doktora Öğrencisi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, yelizaydinn61@gmail.com , yeliz_ay61@hotmail.com , 0000-0002-5017-2551

Makale Bilgisi	
Makale Türü/ Article Type:	Araştırma / Research
Geliş Tarihi/Date Received:	29.05.2025
Kabul Tarihi / Date Accepted:	16.06.2025

Atıf / Citation

Aydın, Yeliz, “Gazneli Sultân Mahmûd’un Abbâsî Halîfesi El-Kâdir Billâh İle Mektuplaşması ve Bağdâd’ı Yıkma Tehdidi”, *Muverrih Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (Haziran 2025), 39-60.

GAZNELİ SULTÂN MAHMÛD'UN ABBÂSÎ HALÎFESİ EL-KÂDİR BİLLÂH İLE MEKTUPLAŞMASI VE BAĞDÂD'I YIKMA TEHDİDİ

Ghaznavid Sultân Mahmûd's Correspondence with the Abbâsîd Caliph al-Qâdir Billâh and Threat to Destroy Baghdâd

Yeliz AYDIN

Özet:

Gazneliler ile Sâ mânîler arasında meydana gelen savaşta Sâ mânî kuvvetleri yenilgiye uğratıldı ve Emîr Mahmûd elde ettiği bu zafer sonucunda Horasan'ı ele geçirerek kardeşi Nasr'ı, 389/999 yılında Horasan bölgesine valî tayin etti. Bu başarının ardından Emîr Mahmûd halîfelikten azledilmiş olan Tâi'-Lillâh (363-393/974-991) ve Sâ mânîler adına okunmakta olan hutbeye son vererek, bu dönemde Abbâsî halîfesi olan el-Kâdir Billâh adına hutbe okunması emrini verdi. Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'da Emîr Mahmûd'un saltanatını onayladıktan sonra 389/999 yılında ona “*Yemînü'd-Devle, Emînü'l-Mille ve Veliyyü Emîrü'l-Mü'minîn*” lakaplarını verdi. Emîr Mahmûd hâkim olduğu topraklarda Abbâsî Hilâfeti'nin manevî otoritesini kabul ederken, Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'tan da hâkim olduğu topraklar üzerine kendisinin emîr tayin edilmesini sağladı. Seyreden bu olumlu ilişkilere rağmen kaynaklarda Sultân Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh arasındaki ilişkinin bozulduğuna dair rivayetler de vardır. Bu çalışmada Sultân Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'ın aralarının bozulmasına dair kayıtların yer aldığı rivayetler değerlendirilerek, Sultân Mahmûd'un Halife el-Kâdir Billâh'a gönderdiği tehdit mektubu ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'ın bu mektuba cevabı sonrası Sultân Mahmûd'un pişmanlığı ve taraflar arasındaki ilişkinin seyrine dair bilgi verildi.

Anahtar Kelimeler: *Gazneli Devleti, Abbâsî Hilâfeti, Sultân Mahmûd, Halife el-Kâdir Billâh, İlişkiler.*

Abstract:

In the war between the Ghaznavîds and the Sâ mânîds, the Sâ mânî forces were defeated and Amîr Mahmûd (388-421/998-1030) seized Khorasan as a result of this victory and appointed his brother Nasr as governor of Khorasan in 389/999. Following this success, Amîr Mahmûd ended the khutba in the name of the deposed caliph al-Tâi' Li'llâh (363-393/974-991) and the Sâ mânîds, and ordered the khutba to be read in the name of al-Qâdir Billâh (381-422/991-1031), the Abbâsîd caliph at the time. After the Abbâsîd caliph al-Qâdir Billâh approved Amîr Mahmûd's reign, he gave him the titles of “*Yemîn al-Dawla, Amîn al-Milla and Waliyyu Amîr al-Mu'minîn*” in 389/999. Amîr Mahmûd accepted the spiritual authority of the Abbâsîd Caliphate in the lands he ruled and obtained the appointment of the Abbâsîd caliph al-Kâdir Billâh as emir over the lands he ruled. Despite these positive relations, there are also reports of a deterioration in the relationship between Sultân Mahmûd and the Abbâsîd caliph al-Kâdir Billâh. This study, by evaluating the narrations that record the breakdown between Sultân Mahmûd and the Abbâsîd caliph al-Qâdir Billâh, Sultân Mahmûd's threatening letter to Caliph al-Qâdir Billâh and the Abbâsîd Sultân Caliph al-Qâdir Billâh's response to this letter, Sultân Mahmûd's repentance and the course of the relationship between the parties were given

Keywords: *Ghaznavîd State, Abbâsîd Caliphate, Sultân Mahmûd, Caliph al-Qâdir Billâh, Relations.*

GİRİŞ

Ebû'l-Kâsım Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille Kehfü'l-İslâm Nizâmü'd-Dîn Gâzî Mahmûd b. Sebük Tegin ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olan Gazneliler/Yemînîler/Âl-i Sebük Tegin Devleti'nin hükümdarıdır.¹ 10 Muharrem 361/2 Kasım 971 tarihinde Buhara kentinde dünyaya gelen ve Gazneli Devleti'nin kurucusu olan Sebük Tegin'in oğludur.² Annesi Doğu Afganistan'da, Zâbulistân (زابلستان)³ bölgesinde yaşayan soylu bir aileye mensuptur.⁴ Buna nispetle Gazneli Mahmûd'a "Mahmûd-ı Zâbulî" de denmektedir.⁵

Mâverâünnehir⁶ ve Horasan'da⁷ hüküm süren bir İslâm hânedanı olan Sâ mânîler Devleti'nin yıkılması üzerine Horasan topraklarını ele geçiren bu Türk-İslâm Devleti, adını günümüzde Afganistan sınırları içerisinde yer alan Gazne⁸ kentinden almaktadır.⁹ Sâ mânî Emîri II. Nûh (365-387/976-997)'un, Sebük Tegin'den, Sâ mânî komutanlarından Ebû Ali es-Sîmcûrî ve Fâik'e karşı yardım istediği sırada Sebük Tegin ile birlikte oğlu Mahmûd'da babası ile bu mücadeleye dâhil olarak katkı sağlamış bunun neticesinde bu durumdan son derece hoşnut olan II. Nûh, Sebük Tegin'e "Nasuru'd-Dünyâ ve'd-Dîn (Dünyanın ve Dinin Yardımcısı)", Mahmûd'a "Seyfî'd-Devle (Devletin Kılıcı)"¹⁰

¹ Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, 362; Aydın Usta, *Türkler ve İslâmiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâ mânîler*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020), 130-131.

² Nizâmü'l-Mülk, Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî (485/1092), *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, trc. Mehmet Altay Köymen, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 40; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdeddîn İsmail b. Ömer (777/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Biyyûke İslâm Tarihi*, XI, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), 485; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 173; Gülseri Okudan, *Afganistan ve Hindistan Fatih Sultan Gazneli Mahmûd*, (Ankara: İksad Yayınevi, 2020), 44; İzzettullah Zeki, "Gazneli Mahmud'un Dinî Siyaseti", Yayınlanmış Doktora Tezi., (Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018), 34; Chase F. Robinson, *Islamic Civilization in Thirty Lives The First 1.000 Years*, (London: Thames&Hudson, 2018), 107.

³ Toharistân'da Behh'in güneyinde bulunan düzlük bir mevki olan bu belde meşhur İran kahramanlarından Zâloğlu Rüstem (Rüstem-i Destân)'ın memleketi olması hasebiyle Firdavsi'nin *Şâhnâmê*'sinde ve diğer edebî eserlerde çokça yer almaktadır. İbn Hurdâzbih, Zâbulistan hükümdarlarının "Feyrûz" unvanını kullandığı kanaatindedir. İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh (300/913), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, trc. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019), 44; Müellifi meçhul Hudûdü'l-Âlem'de ise Gazne/Gaznî ve mücavir beldelerin Zâbulistân sınırları içerisinde olduğu kayıttır. Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İlel-Mağrib, trc. Abdullah Duman – Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018), 67; Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer b. Bayezid (1093/1682), *Luğat-ı Şâhnâmê*, nşr. Karl Germanovitsh Zalemann, trc. - tsh. - thk. Tefvîk Haşimpûr Sübhânî - Ali Revâkî, (Tehrân: Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, 1382), 194.

⁴ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Biyyûke İslâm Tarihi*, 6, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1990), 227, 229; Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", 362.

⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 100; Merçil, "Gazneliler", 229; Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", 362; Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014), 97.

⁶ Ceyhun Nehri'nin kuzeyinde ve doğusunda kalan bölgeye İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen addır. Tafsilat için bkz. W. Barthold, "Mâverâünnehr" *İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 408-409; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, 177; Usta, *Türkler ve İslâmiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâ mânîler*, 17-18.

⁷ İran'ın kuzeydoğusunda yer alan eyaletin adıdır. Horasan ismi Eski Farsça'da hur (güneş) ve âşân (âyân "gelen, doğan") kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Tafsilat için bkz. Clément Huart, "Horasan", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 560-562; Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 234; Usta, *Türkler ve İslâmiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâ mânîler*, 17-18, 28-30.

⁸ Afganistan'da bulunan tarihî kentin adıdır. Kâbil'in 145 km. güneybatısında yer almakla birlikte aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir. Tafsilat için bkz. M. Longworth Dames, "Gazne", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 741-742; Enver Konukçu, "Gazne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 479.

⁹ Bahattin Kök, "Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler", *Ekev Akademi Dergisi*, 1/2, (Mayıs 1998), 117; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dinî Siyaseti*, 35; Nurullah Fırat, *Şii Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, (Samsun: Üniversite Yayınları, 2023), 88.

¹⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 126, 134; Gerdîzî Ebû Saîd Abdullhay Dahhâk b. Mahmûd, "Zeynü'l-Abbâr, Ebû Saîd Abdullhay Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin "Zeynü'l-Abbâr" Adlı Eserinin Tâbirler, Saffâriler, Sâ mânîler ve Gazneliler ile İlgili

unvanı vererek Horasan'a sipehsâlâr (سپهسالار)/sipâhsâlâr (سپاهسالار)/kumandan/başkomutan¹¹ tayin etmiştir.¹²

Gazne ve çevresinde faaliyet gösteren Sebük Tegin iyi bir asker olduğunu herkese kanıtlamış emirliğini genişletmeye bu doğrultuda da özellikle Hindistan'a gerçekleştirdiği pek çok akınla elde ettiği gelirler ve topraklarla ülkesini ihya etti. Ayrıca yukarıda bahsedildiği üzere Sâmânî Devleti'ne büyük askerî destek vererek de kendisini ön plana çıkardı.¹³ 387/997 yılında Sebük Tegin vefat ettiği sırada oğullarından Mahmûd, Horasan ordu kumandanlığında, Nasr, Büst¹⁴ valiliğinde, İsmâil ise Gazne ve Belh¹⁵ şehirlerinde hâkimiyet sürmekteydiler.¹⁶ Sebük Tegin vefat etmeden önce yerine oğullarından İsmâil'in geçmesini vasiyet etti. Onun ölümü ile bu vasiyet yerine getirilseyse de bu sırada Nişâbur'da¹⁷ bulunan diğer oğlu Mahmûd, kardeşi İsmâil'in hâkimiyetini kabul etmeyerek önce anlaşma yoluyla hükümdarlığı elde etmeye çalıştı. Bu amaç doğrultusunda Mahmûd, Ebû'l-Hasan Hamûlî'yi kardeşi İsmâil'e elçi olarak göndererek babaları Sebük Tegin'in ölümüne duyduğu üzüntüden bahsedip, taziyede bulunduktan sonra kendisinin yaşça büyük olduğunu hatırlatarak tahttan feragat etmesini istedi. Mahmûd'un bu isteği kardeşi İsmâil tarafından reddedilince Mahmûd başka çaresi kalmadığını düşünerek¹⁸ diğer kardeşi Nasr ve amcası olan Buğracuk/Buğracık ile ittifak

Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi", çev. Filiz Akçay, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi., (Ordu, 2015), 90; İbnü'l-Esir İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't Tarîh*, VII, çev. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özaydın- Zülfişkar Tüccar, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2016), 420; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, 54; Okudan, *Afganistan ve Hindistan Fatih Sultan Gazneli Mahmud*, 45.

¹¹ Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde başkomutan anlamında kullanılan Farsça bir tabirdir. Tafsilat için bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 235; Clifford Edmund, Bosworth, "İspahsâlâr, Sipahsâlâr, I. The Islamic World Expecting India", *EP*, IV, (Leiden-New York: E. J. Brill, 1997), 208-210; S. Digby, "İspahsâlâr, Sipahsâlâr, I. Muslim India", *EP*, IV, (Leiden-New York: E. J. Brill, 1997), 210; Erdoğan Merçil, "Sipehsâlâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, TDV, İstanbul 2009, 259-260.

¹² Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 100; el-Cûzcânî Ebû Ömer Minhâceddîn Osmân b. Sirâceddîn (660-1262), *Tabakât-ı Nâsirî- Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 28-29; M. Longworth Dames, "Gazneliler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 743; Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)", 174; Erdoğan Merçil, *Gazneli Mahmûd*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 13; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 481; Merçil, "Gazneliler", 228; Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", 362; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, 59; Kök, "Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kâdir Arasındaki İlişkiler", 117-118; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007), 273-282; Usta, *Türkler ve İslâmîyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, 185-188; Muhammed Hanefî Palabıyık, "Gazneliler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 8: Müslüman Türk Devletleri I*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 356; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 178; Gülseri Okudan, "Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Akdeniz Üniversitesi, 2020), 27; Güngör Aksu, "Yemînü'd-Devle Mahmûd El-Gaznevî'nin Siyasî Faaliyetleri (998-1030)", (İstanbul Üniversitesi, 2022), 20,24; Emre Ömür, "Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi", *Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, (57), Nisan 2023, 8.

¹³ Kök, "Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kâdir Arasındaki İlişkiler", 117.

¹⁴ Afganistan'ın Sicistan bölgesinde harabeleri mevcut olan şehirdir. Tafsilat için bkz. Rich Hartmann, "Büst", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 842; Tahsin Yazıcı, "Büst", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 495.

¹⁵ Afganistan'ın kuzeyinde yer alan şehir ve eyaletin adıdır. Belh şehri Amuderya'nın güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde Kûhibâbâ dağının eteğinde yer almaktadır. Adını eski Farsça'da (Persçe) Bâlhtriş, Aveste'da Bâhdi (Bahdrî) ve Grekçe'de Baktra şeklinde geçen Baktres'ten (muhtemelen Dehâs ırmağının eski adı) alır. Tafsilat için bkz. Rich, Hartmann, "Belh", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 485-487; Tahsin Yazıcı, "Belh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 410.

¹⁶ Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", 362; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi*, II, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2022, 38; Aksu, *Yemînü'd-Devle Mahmûd El-Gaznevî'nin Siyasî Faaliyetleri (998-1030)*, 26.

¹⁷ İran'da tarihi bir şehir. "İlk İslâmî devirde Ebreşeh (Eberşehr) ve İranşehr adlarıyla anılan Nişâbur Ortaçağ'da Horasan bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisiydi. Tafsilat için bkz. Ernst Honigmann, "Nişâpûr", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IX, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 302-303; Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, 149.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarîh*, VII, 440-441; Ömür, "Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi", 6.

kurarak İsmâîl'e karşı hâkimiyet mücadelesine girişti. Neticede iki kardeşin orduları Rebîülevvel 388/Mart 998'de karşı karşıya geldi. Yaşanan mücadele sonucunda İsmâîl'in ordularını hezimete uğratarak kardeşini esir alan Mahmûd 388/998 yılında Gazneli Devleti tahtına çıktı.¹⁹

Emîr Mahmûd'un kardeşi İsmâîl'e karşı sürdürdüğü hâkimiyet mücadelesi sırasında Sâ mânî tahtında bir değişiklik meydana geldi. Sâ mânî hükümdarı II. Nûh'un 387/997 yılındaki vefatıyla birlikte yerine oğlu II. Mansûr (387-389/997-999) geçti ve ilk icraatı Horasan'a kendi komutanlarından biri olan Begtüzün'ü sipehsâlâr olarak atamak oldu. Durumu öğrenen Emîr Mahmûd, Sâ mânîler'in başkenti olan Buhara'ya elçi göndererek Horasan'ın kendisine iadesini talep etti ancak bu talebinin II. Mansûr tarafından reddedilmesiyle birlikte Emîr Mahmûd, Nîşâbur üzerine yürüdü.²⁰ Tüm bu gelişmeler yaşanırken Sâ mânî komutanlarından Begtüzün ve Fâik, II. Mansûr'dan yeterli ilgi, saygı ve destek görmedikleri gerekçesi ve II. Mansûr'un her an Emîr Mahmûd ile anlaşarak kendilerini ona teslim edebilecekleri endişesiyle²¹ II. Mansûr'u yakalayarak gözlerine mil çektirmek sureti ile tahtan azlederek henüz küçük yaşta olmasına rağmen yerine Abdülmelik b. Nûh'u Sâ mânî tahtına çıkardılar.²² Bu gelişmeleri yakından takip eden Emîr Mahmûd, Sâ mânî hükümdarı II. Nûh'un intikamını almak için harekete geçti ve Gazneliler ile Sâ mânîler arasında meydana gelen muharebede Sâ mânî kuvvetleri yenilgiye uğratıldı. Emîr Mahmûd elde ettiği bu zafer sonucunda Horasan'ı ele geçirerek kardeşi Nasr'ı, 27 Cemâziyelevvel 389/16 Mayıs 999 tarihinde Horasan bölgesine vali tayin etti.

¹⁹ Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcabbâr (427/1036), “*Tarih-i Yemîni fî Abbâr-i Devletü'l-Mülk Yemîni'd-Devle ve Emîni'l-Mille Ebû'l-Kâsim Mahmud b. Nâsiri'd-dîn Sebük Tegin*”, çev. Samedoğlu, Nooreddin, *Tarih-i Yemîni'nin Gazneli Mahmud Kısımının Tercümesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Selçuk Üniversitesi, 2022), 15- 20; Gerdîzî, *Zeynül-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't Tarih*, VII, 440-441; el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri- Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, 31; Şebânkârî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (1358?), *Mecma'u'l-Ensâb fî't-Târih* (Hânedanlar Târihi), trc. Fahri Unan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 26-27; Mîrhând, Mîr Seyyid Hamideddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd Herevî el-Belhî (904-1498), *Târih-i Ravzatu's-Safâ fî Şireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Mülûk-i Gaznevîyye): Gazneliler*, trc. - not. Erkan Göksu, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 45-45-48; Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 174; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 16-17; Merçil, “Gazneliler”, 228; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 362; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, 44; Okudan, *Afganistan ve Hindistan Fatihî Sultan Gazneli Mahmûd*, 46-47; Okudan, *Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, 28; Orkun, *Türk Tarihi*, II, 38; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, 179; Aksu, *Yemîni'd-Devle Mahmûd El-Gaznevî'nin Siyasî Faaliyetleri (998-1030)*, 28-30; Ömür, “Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi”, 6.

²⁰ Gerdîzî, *Zeynül-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't Tarih*, VII, 447; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ: Gazneliler*, 45-49; Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 174; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 20-21; Merçil, “Gazneliler”, 230; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 362; Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, 312-317; Ömür, “Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi”, 11.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't Tarih*, VII, 452; Merçil, “Gazneliler”, 230; Kök, “Gazneli Mahmûd'la Abbâsî Halîfesi El-Kâdir Arasındaki İlişkiler”, 119; Ömür, “Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi”, 11-12.

²² Utbî, *Târih-i Yemîni*, çev. Nooreddin Samedoğlu, 46; Gerdîzî, *Zeynül-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 96-97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't Tarih*, VII, 452-453; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb fî't-Târih*, 28; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l- (Tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, XXVII, nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dârü'l-Kitâbü'l- A'râbî, Beyrut 1409-1988; 25, 159; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 547; Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 74; Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Hârisâbâdî (470/1077), *Târih-i Beyhakî*, trc. Necatî Lügâl, nşr. Hicabî Kurlangıç, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 608-609; Nüverî, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Abdolvâhhab b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el Kureysî (733/1333), *Nihâyetül-ereb fî Fünûni'l-edep*, XXV, nşr. Abdülmecid Turhaynî, Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1984, 223-226; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 21; Merçil, “Gazneliler”, 230; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 362; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, 61,97; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, 319-321; Usta, *Türkler ve İslâmiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâ mânîler*, 188; Ömür, “Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi”, 12; Mahomed Kasim Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, Till the Year A.D. 1602*, I, çev. John Briggs, Published by R. Cambay & co, Calcutta – London 1908 s. 34-35.

1. GAZNELİ-ABBÂSÎ İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI

Emîr Mahmûd Horasan bölgesinde 8 yıl önce halifelikten azledilmiş olan Ebû Bekr Abdülkerîm Tâi'-Lillâh (363-381/974-991)²³ ve Sâ mânîler adına okunmakta olan hutbeye son vererek, bu dönemde halifelik makamında yer alan Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh (381/991) adına okunması emri verdi.²⁴ Sâ mânîler karşısında elde edilen bu zafer Abbâsî Hilâfeti'nin merkezi olan Bağdâd şehrine iletilerek Halife el-Kâdir Billâh'a bildirildi. Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh, Gazne elçisini kabul edip Emîr Mahmûd'un saltanatını onayladıktan sonra Zilhicce 389/Kasım 999 tarihinde ona “*Yemînü'd-Devle (Devletin Sağ Kolu)*”²⁵ ve “*Emînü'l-Mille (Dinin Emniyeti)*” ve “*Velîyyü Emîrül-Mü'mînîn (Mü'minlerin Emîrinin Koruması)*” lakaplarını verdi.²⁶

Emîr Mahmûd ve Abbâsî Halifesi el-Kâdir Billâh arasında başlayan ilk ilişkilerle ilgili olarak İslâm tarihi kaynaklarımızdan İbnü'l-Cevzî (597/1201) şu izahatı yapmaktadır:

“*Mahmut, hutbeyi el-Kadir Billah adına çevirince, sahip olduğu ülkelere kendisini emîr olarak tayin etmesi hususunda, halifeyle kendi arasında aracılık ederek durumu anlatması için Ebû Ömer el-Bistamî'yi, çeşitli hediye ve beş fîl ile birlikte Bahauddevle Ebû Nasr b. Buveyh'e gönderdi. Bahauddevle de, Ebû Ömer el-Bistamî'yi, Fabrulmuluk Ebû Galib'e göndererek ona, Halifelik Sarayı'na giderek bu anlamdaki isteği halifeyle iletmesini emretti. Böylece bu görüşmeler sonunda el-Kadir Billah onun isteğini kabul etti.*”²⁷

İbnü'l-Cevzî'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere Emîr Mahmûd hâkim olduğu topraklarda Abbâsî Hilâfeti'nin manevî otoritesini kabul ederek halife adına hutbe okutmuş, göndermiş olduğu elçi vasıtasıyla Halife el-Kâdir Billâh'tan hâkim olduğu topraklar üzerine kendisini emîr tayin etmesini istemiş, görece eski gücünü kaybetmiş olan Abbâsî halifesi ise kendisinden talep edilen isteği kabul etmiştir.

Zilhicce 390/Ekim 1000 tarihinde düzenlenen büyük bir merasim ile taç giyen ve hil'at kuşanan Emîr Mahmûd, devletinin sınırları içerisinde Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh adına hutbe okutmaya

²³ Tam adı Ebû Bekr Abdülkerîm Tâi'-Lillâh b. el-Fazl el-Mutî-Lillâh b. Ca'fer el-Muktedir-Billâh el-Abbâsî, 24. Abbâsî halifesidir. Tafsilat için bkz. Adnan Demircan, “Tâi'-Lillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 447.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't Tarih*, VII, 453; Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzafer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avni el-Bağdâdî (ö. 654/1256), *Mir'âtü'l-Şamân fî târîhi'l-a'yân*, XVIII, nşr. Muhammed Enes el-Hin- el-Kâmil Muhammed el-Harrat , Dârü'l Risâletü'l Âlemiyye, Dımaşk 1434-2013, 116; Ali, Muhammed Ferîd, *es-Sultân Mahmûdu'l-Gaznevî: Sîyasetuhu Devruhu fî Neşri'l-İslâm fî Şebhu'l-Kâretü'l-Hindîyye (M.1030-998/H. 421-388)*, Dârü Câmî'atu 'Aden Littibâ'tu ve'n-Neşr, 'Aden 2006, 150-151; Amir Hasan Siddiqî, *Caliphate and Kingship in Medieval Persia*, (Lahore : Sahaikh Muhammad Ashraf), 1942, 89; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 74; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, 98-99; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 119; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 370; Muhammed Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 72-73; Muhammed Hanefî Palabıyık, “Abbâsî Hilâfeti'nin Gazneli Devleti ile Münasebetleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6 - Abbâsîler, II, nşr. Nahide Bozkurt - Mustafa Demirci, (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018), 418; Aksu, *Yemînü'd-Devle Mahmûd El-Gaznevî'nin Sîyasî Faaliyetleri (998-1030)*, 130-131; Ömür, “Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi”, 14; Fırat, *Şîr Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 88.

²⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Sîyaset-Nâme*, 126; Robinson, *Islamic Civilization in Thirty Lives The First 1.000 Years*, 108.

²⁶ Utbî, *Târih-i Yemîn* çev. Nooreddin Samedoğlu, 33; Gerdîzî, *Zeynü'l-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 101; Nizâmü'l-Mülk, *Sîyaset-Nâme*, 133; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb fî't-Târîh*, 27; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ:Gazneliler*, 51-52; Nazmizâde Murteza, *Gülşen-i Hulefâ: Bağdat Tarihi*, 80; Dames, “Gazneliler/Gaznaviler”, 744; Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 175; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 22-23; Merçil, “Gazneliler”, 231; Merçil, “Gazneliler”, 481; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 363; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, 98; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 119; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 356, 370; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, 73; Okudan, *Afganistan ve Hindistan Fatih Sultan Gazneli Mahmûd*, 44-45; Okudan, *Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, 27; Orkun, *Türk Tarihi*, II, 38; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, 180; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dinî Sîyaseti*, 206-207; Aksu, *Yemînü'd-Devle Mahmûd El-Gaznevî'nin Sîyasî Faaliyetleri (998-1030)*, 32-33; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dinî Sîyaseti*, 49, 54; Ömür, “Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi”, 14; Fırat, *Şîr Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 88.

²⁷ Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 119-120.

devam etti ve o zamana kadar kullanmakta olduğu Sâ mânî hükümdarı II. Nûh tarafından kendisine verilen “*Seyfû'd-Devle*” lakabının yerine bu tarihten itibaren Abbâsî Halîfesi el-Kâdir Billâh tarafından kendisine verilen “*Yemînî'd-Devle*” lakabını kullandı ve bu şekilde meşhur oldu. Bu nedenle Gazneliler Devleti, Sultân Mahmûd'un bu unvanından dolayı “*Yemînîler Devleti*” olarak da bilinmektedir.²⁸

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Karahanlılar (840-1212), hükümdarları İlik Han Nasr b. Ali önderliğinde Sâ mânîler'in merkezi Buhara'ya girerek Sâ mânî hânedan mensuplarını Zilkade 388/Ekim 999'de Özkent'e gönderdiler. Bu gelişme Sâ mânî Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi anlamına geliyordu ve Emîr Mahmûd'un bağımsız bir hükümdar sıfatı kazanması anlamına geliyordu.²⁹ Yaşanan bu müspet gelişmeler ile tam bağımsız bir duruma yükselen Emîr Mahmûd, Abbâsî Halîfesi el-Kâdir Billâh tarafından kendisine gönderilen hükümdarlık alametlerini de kullanarak geniş kapsamda İslâm dininin, daha özel mânada ise Sünnî İslâm görüşünün bölgedeki tek muhafızı ve müdafisi oldu.³⁰ Bu doğrultuda İslâm karşıtlarıyla mücadele etmek bölgelerden onları temizlemek amacıyla her yıl Hindistan'a sefer düzenlemeyi kendisine görev edindi.³¹

Karahanlılar ile gerçekleştirilen anlaşma ile devletin kuzey bölgesini emniyet altına alındıktan sonra Emîr Mahmûd, Hindistan seferine başlamaya karar verdi ve Şevval 390/Eylül 1000 tarihinde ilk seferini gerçekleştirdi. 392/1002 tarihinde gerçekleştirdiği ve başarı ile sonuçlanan ikinci seferinin akabinde Emîr Mahmûd “*Gâzî*” unvanını aldı.³² 395/1004-1005 yılında gerçekleştirilen üçüncü seferi Bhâtîya üzerine oldu. Ele geçirilen bu bölgede Emîr Mahmûd mescitler yaptırmakla kalmayıp İslâm dininin esaslarının öğretilmesi için âlimler de gönderdi.³³ Bu durumdan da açıkça anlaşılacağı üzere Emîr Mahmûd'un Hindistan'a düzenlediği harekâtlarının asıl amaçlarından biri Sünnî İslâm inancını korumak, güçlendirmek ve yaymaktır. Başarı ile neticelenen dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci ve sekizinci Hindistan taarruzlarının ardından dokuzuncusu 404/1014 tarihinde günümüz Salt Range bölgesi Nandana/Narâdîn'e gerçekleştirildi ve şehir İslâm hâkimiyetine girdi. Daha sonra Emîr Mahmûd Keşmir'e³⁴ doğru hareket ederek karşısına çıkan kuvvetleri mağlup etti ve hâkim olduğu bölgelerde camiler yaptırarak İslâmîyet'i tebliğ için din âlimleri görevlendirdi. Abbâsî Halîfesi el-Kâdir

²⁸ Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 175; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halîfesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 120; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, 207; Fırat, *Şii Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 88.

²⁹ Gerdîzî, *Zeynû'l-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 99; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 47; Merçil, “Gazneliler”, 231; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 363; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halîfesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 120.

³⁰ Sünnî İslâm görüşünün yeniden ihya edilmesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Süleyman Genç, Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi*, 4/2 (Eylül 2004), 219-243; Süleyman Genç, “H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV, 2007, 271-330.

³¹ Utbî, *Târih-i Yemînî'nin*, çev. Nooreddin Samedoğlu, 34; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 25; Merçil, “Gazneliler”, 232; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 363; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halîfesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 120; Robinson, *Islamic Civilization in Thirty Lives The First 1.000 Years*, 109.

³² Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 175; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 25-26; Merçil, “Gazneliler”, 232; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 363; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, 99; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halîfesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 122; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 357; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, 57; Orkun, *Türk Tarihi*, II, 39; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, 181.

³³ Utbî, *Târih-i Yemînî*, çev. Nooreddin Samedoğlu, 78-79; Gerdîzî, *Zeynû'l-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 106; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, VII, 485; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ: Gazneliler*, 55; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 363; Okudan, *Afganistan ve Hindistan Fatih Sultan Gazneli Mahmûd*, 62; Okudan, *Siyasî, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, 37-38; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, 181.

³⁴ Hint alt kıtasının kuzeyinde coğrafi bir bölge. Tafsilat için bkz. M. Longworth Dames, “Keşmir”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 601-608; Saiyid Athar Abbas Rivzî, “Keşmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul 2022, 325.

Billâh, Emîr Mahmûd'un bu başarılarından dolayı kendisine “Nizâmed-Dîn (Dînin Nizâmı)” ve “Nasrullah” lakaplarını verdi.³⁵

Emîr Mahmûd'un önemli Hindistan harekâtlarından biri de Somnât/Sûmenât/Sumnat/Sümeniyye³⁶ üzerine düzenlediği seferidir. 16 Zilkade 416/8 Ocak 1026 tarihinde gerçekleştirilen bu taarruz ile Somnât Kalesi fethedildi. Buranın tapınağında yer alan büyük put yerinden sökülerek 4 ayrı parçaya ayrılmak sureti ile parçalardan 2 tanesi Gazne'deki Ulu Cami ve Saltanat Sarayı kapıları önüne konuldu, diğer ikisi ise Mekke ve Medine'ye gönderildi.³⁷ İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre bir kısmı da kırılıp yakılmıştır.³⁸ İbn Kesîr ise; “Putu yerinden söktüler. Altında ateş yakıldılar”³⁹ ifadelerini kullanmaktadır. Emîr Mahmûd'a bu başarısından dolayı Halife el-Kâdir Billâh “Kehfû'd-Devle ve'l-İslâm (Devlet ve Dînin Sağmağı)” lakabı verdi.⁴⁰ Somnât Seferi sonrasında Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh tarafından Emîr Mahmûd'a ayrıca “Sultân” ve aile üyelerine de şeref lakapları verildi.⁴¹ Halife el-Kâdir Billâh, Emîr Mesûd'a “Şebâbü'd-Devle (Devletin Yıldızı/Kırcımı) ve Cemâlî'l-Mille (Milletin Güzelliği)”, Emîr Muhammed'e “Celâlî'd-Devle (Devletin Ululuğu) ve Cemâlî'l-Mille”, Emîr Yûsuf'a ise “Adudud-Devle (Devletin Kol Kemîği, İstinadı) ve Müeyyedü'l-Mille (Milletin Sağlamlığı)” lakaplarını verdi.⁴²

Büyük Selçuklu Devleti'nin muktedir vezîri Nizâmü'l-Mülk (485/1092), Emîr Mahmûd'a “Sultân” unvanının verilmesi ile ilgili; “Ondan önce hiç kimse sultan unvanını almadı. Allah O'na rahmet etsin. İslâm ve küfür (diyarın) da kendisini sultan diye çağıran ilk kimse Mahmud idi. Ondan sonra âdet (sünnet) oldu.”⁴³ ifadelerini kullanırken,

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Tarih*, VII, 529; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb fi't-Târih*, 31; Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 178; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 32-33; Merçil, “Gazneliler”, 234-235; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 363; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 47; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, 102; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 122; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 357; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, 58, 192, 193; Okudan, *Afganistan ve Hindistan Fatih Sultan Gazneli Mahmûd*, 82; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, 180, 182; Aksu, *Yemînü'd-Devle Mahmûd El-Gaznevî'nin Siyasî Faaliyetleri (998-1030)*, 136; Fırat, *Şii Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 90.

³⁶ Budist inancını benimseyenler için Müslüman yazarlar tarafından kullanılan bir terim. İslâmî kaynaklarda Sümeniyye bazen Şü(c)meniyye biçiminde de yer alır. Anlamı genellikle “Sümmâ'ya/Sümenât'a mensup olanlar” ya da “Sümen ehli” şeklinde açıklanmıştır. Sümenât (Somnât, bugünkü adıyla Somrat-Patan), Hindistan'ın Gucerât bölgesinde deniz kıyısında yer alan bir şehrin ve burada bulunan tapınakla putun adıdır. Tafsilat için bkz. Julius Ferdinand Ruska, “Sümeysât”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 232-236; Ahmet Güç, “Sümeniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 132.

³⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 100; Utbî, *Târih-i Yemînî*, çev. Nooredin Samedoğlu, 155; Gerdizî, *Zeynü'l-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 111-112; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî- Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 97-98, 109; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ: Gazneliler*, 108-114; Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 180; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 39-42; Merçil, “Gazneliler”, 237; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 363; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, 176; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 122-123; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, 49, 200-201; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 358; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, 183.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Tarih*, VII, 601; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî- Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, 32; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, 105-106, 175; Fırat, *Şii Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 91.

³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 98; Robinson, *Islamic Civilization in Thirty Lives The First 1.000 Years*, 109.

⁴⁰ Gerdizî, *Zeynü'l-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 127; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb fi't-Târih*, 36; Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 180; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 39-42; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 363; Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, 176; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 122-123; Zeki, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, 58; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, 183; Aksu, *Yemînü'd-Devle Mahmûd El-Gaznevî'nin Siyasî Faaliyetleri (998-1030)*, 136.

⁴¹ Merçil, “Gazneliler”, 482.

⁴² Gerdizî, *Zeynü'l-Abbâr*, çev. Filiz Akçay, 127; Fırat, *Şii Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 91.

⁴³ Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme*, 41.

İbnü'l-Esîr (630/1233), bu hususu "... oğlu Mahmûd ilk defa Sultan unvanını alan hükümdardır. O'ndan önce hiç kimse bu unvanı almamıştır."⁴⁴ şeklinde ifade etmektedir.

Cûzcânî (660/1262), Gazneli Mahmûd'un sultân unvanı almasını "Sultân-ı Gazî Mahmûd, büyük bir padişâh idi. İslâm padişâhları arasında Dârü'l-hilâfe tarafından Sultân lakabıyla hitap edilen ilk kişidir."⁴⁵ şeklinde izah ederken,

Şebânkârî (759/1358?) ise bu hususta;

"Sultan Mahmud'un Kenz sabrâsında İlek'in ordusunu bozup bezimete uğrattığı gün, kendisine "Sultân" lakabını verdiler."⁴⁶ ifadelerini kullanmaktadır. Nesimi Yazıcı ise; Emîr Mahmûd'un "Sultân" unvanı almasıyla ilgili olarak; "Sadece Hindistan'a on yedi sefer yapan ve Gazneli Devleti'ni dönemin en büyük kurveti haline getiren Mahmud, İslâm devletleri içinde "sultan" unvanını ilk defa kullanmış hükümdar olarak da bilinir"⁴⁷ ifadelerini kullanmaktadır. Verilen izahattan anlaşılacağı üzere Gazneli Sultân Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh arasında başlangıçtan beri süre gelen dostane ilişkiler dikkati çekmektedir.

Mehmed Fuad Köprülü, Gazneli-Hilâfet ilişkisi hakkında;

"Sultan Mahmud, cülusundan itibaren Abbâsî Hilâfetine karşı büyük bir bağlılık göstererek Kâdir Billâh'tan ailesul saltanat menşurunu aldığı gibi, ayrıca, bütün memleketinde de "Sünnî" akaidini yaymaya ve "Şîlik"i her türlü şiddetli tedbirler ile imhaya çalışmıştır. "Al-i-Büveyh"e karşı şiddetle savaşması, "Mültan" ve "Mensûra"da pek mühim bir mevki kazanmış olan "Karmatî"lere karşı şiddetle muamelesi de bunu göstermektedir."⁴⁸ Gazneliler Halîfeye münasebetleri hususunda Sâmânîlerin ananesine sadık kalmışlardır ve bilhassa Bağdad'dan gelen elçilere yapılan gösterişli karşılama törenleri, diğer devlet müessesilerine yapılandan çok farklı olup, dâha hürmetkârâne olmuştur."⁴⁹ ifadelerini kullanır. ⁴⁹

Bu ifadelerden açıkça anlaşılacağı üzere Gazneli Sultân Mahmûd, Abbâsî Hilâfeti'nin koruyuculuğunu üstlendiği gibi aynı zamanda Sünniliğin de koruyucusu olmuş ve onun yayılması konusunda da gönüllü davranmış, Şîliğe karşı bir tavır sergileyerek onun kitlelere ulaşması hususunda tedbirli davranarak bir bakıma Sâmânîler'den almış olduğu Abbâsî Hilâfeti'ne bağlılık bayrağını hakkını vererek taşımıştır.

Muhammed Aziz Ahmed, Gazneli Sultân Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh arasındaki münasebetleri;

"Sultan Mahmut Hilâfetle ilişkilerinde hem politik hem de dinî inançlarının etkisi altında kalıyordu. Halife Kadir'i tanıyarak fethettiği yerlerin ve Horasan'ın emanetini istedi. Kendisine bu ülkenin bâkîmi olma yetkisi tanınarak, taç, Yeminüdderle ve Emîrül-mille ünvanları verildi. Ayrıca Nişapur'da basılan paralarda oğlunun adı da geçecekti. Buna rağmen Semerkant üzerindeki isteklerine şiddetle mübalefet edildi. Halifenin, Gazneli Mahmut tarafından, yürekte desteklenmesi sonucunda, İran'daki otoriteleri yeniden arttı. Bu sayede Fâtîmîlerin İran'da dayanak bulmaları engellenebildi. Hem Sultan Mahmut, hem de oğlu Mesut Halifeyle bir anlaşma yaparak onun Kara Kıtaylarla doğrudan ilişki kurmasını sağladılar." şeklinde kaleme almıştır.⁵⁰

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, VII, 440.

⁴⁵ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî- Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, 29.

⁴⁶ Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb fi'l-Tarih*, 28, 30.

⁴⁷ Yazıcı, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, 180.

⁴⁸ Mehmed Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, nşr. M. Hanefi Palabıyık, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 155-156; Palabıyık, "Gazneliler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 369-370; Palabıyık, "Abbâsî Hilâfeti'nin Gazneli Devleti ile Münasebetleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 418.

⁴⁹ Mehmed Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Ötüken, 1986), 150, dn. 276; Palabıyık, "Gazneliler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 370.

⁵⁰ Muhammed Aziz Ahmed, *Political History and Institutions of Early Turkish Empire of Delhi 1206-1290*, (Lahor: Muhammad Ashraf, 1949), 61-62; Muhammed Aziz Ahmed, *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, nşr. Tansu Say,

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Sultân Mahmûd'un yayılım siyasetinde Abbâsî Hilâfeti ile kurduğu münasebet son derece önemlidir. Sadece Hindistan'da değil Horasan ve Maveraünnehr bölgelerinde hâkim olmak isteyen Sultân Mahmûd'un Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh'tan mezkûr bölgelerdeki hâkimiyetinin tasdik edilmesini ve böylece hukukî bir zemine oturtulması için gayret sarfettiği müşahede edilmektedir. Hindistan ve Horasan bölgelerindeki hâkimiyeti sonrasında halife tarafından Sultân Mahmûd'a hâkimiyet alâmetlerinden olan taç ve lakaplar ihsan edilmesi karşılıklı hutbe okutulması ile üst düzeye çıkan münasebetler Sultân Mahmûd'un Mâverâünnehr'de de hâkim olmak istemesiyle kopma noktasına gelmiş ve bu meseleden dolayı Sultân Mahmûd ile Halife el-Kâdir Billâh arasında mektup teatisi vuku bulmuştur. Sultân Mahmûd'un Abbâsî Hilâfetine vermiş olduğu destek ve İran sahasındaki hâkimiyeti sayesinde Abbâsî halifesinin manevî otoritesi İran sahasında yeniden tesis edilmekle birlikte Şîi Fâtımî Hilâfetinin İran sahasındaki yayılımının Sultân Mahmûd tarafından engellenmiştir.

Muhammed Hanefi Palabıyık'ın Gazneli-Abbâsî ilişkilerine dair kanaati ise; “*Abbâsî Hilâfetine cidden ve samimiyetle bağlı bir politika sürdüren Sultan Mahmud, kendisini tâbii kulmak için irtibat kuran Mısır Fâtımî Halifesi ve elçilerine meyl ve iltifat etmemiştir.*” şeklindedir.⁵¹

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Sultân Mahmûd, Abbâsî Hilâfetine samimî bir bağlılık göstermekle birlikte Fâtımî halifesi ile ilişkileri asgarî düzeyde tutmaktadır. Şîi Fâtımî halifesinin elçiler aracılığı ile kendisi ile irtibat kurarak tarafına çekme çabasını sonuçsuz bırakması, Sultân Mahmûd'un Abbâsî Hilâfeti'nin manevî otoritesine bağlı kalma kararının ne kadar açık ve net olduğunun bir göstergesidir.

Sultân Mahmûd, Halife el-Kâdir Billâh adına hutbe okutarak onun hilâfetini tanıdığını gösterdi. Halife el-Kâdir Billâh'ta onun bu davranışı karşısında Sultân Mahmûd'un hâkimiyetini tanıdı. İslâm dininin yayılması amacıyla gerçekleştirmiş olduğu Hindistan seferlerinden memnuniyet duydu ve her başarısından sonra Sultân Mahmûd'a çeşitli lakaplar ihsan etti.⁵² Halife el-Kâdir Billâh dönemi, Abbâsî iktidarının güç kaybedip zayıflamaya başladığı bir dönem olmakla birlikte Bağdâd şehrinde bile hâkimiyetin sık sık aksadığı bir devir oldu. Bu dönemde Bağdâd'ın Şîi mahallelerinde, Musul ve Halep gibi önemli şehirlerde hutbe Fâtımî halifesi el-Hâkim-Biemrillâh adına okunmaktaydı.⁵³ Şîi Fâtımî Devleti'nin, Abbâsî Hilâfeti'ni bu denli kuşattığı bir sırada Sultân Mahmûd, Bağdâd merkezli Abbâsî Hilâfeti'nin ve Sünnî mezheplerin kurtarıcısı ve koruyucusu oldu.⁵⁴

2. GAZNELİ SULÂNİ MAHMÛD İLE ABBÂSÎ HALÎFESİ EL-KÂDİR BİLLÂH'IN MEKTUPLAŞMALARI

Yaşanan gelişmelere rağmen kaynaklarda Sultân Mahmûd ve Halife el-Kâdir Billâh'ın arasındaki bu olumlu ilişkilerin bozulduğuna dair rivayetler de mevcuttur. Bu rivayetler 4 farklı olay etrafında şekillenmektedir. Bunlardan ilki; Sultân Mahmûd'un Firdevsî'ye Şâhnameyi yazdırması ve beğenmediği için ona taahhüt ettiği meblağı vermemesi ile ilgili hadise hakkındaki rivayettir. Bu rivayet;

(İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayını, 1997), 85-86; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 372; Palabıyık, “Abbâsî Hilâfeti'nin Gazneli Devleti ile Münasebetleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 420.

⁵¹ Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 359.

⁵² Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 364.

⁵³ Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbasî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 121; Küçükaşçı, “Kâdir-Billâh”, 127.

⁵⁴ Eric J., Hanne, “*The Caliphate Revised: The Abbasids of 11th and 12th Century Baghdad*”, Neşredilmemiş Doktora Tezi, (The University of Michigan Near Eastern Studies, Michigan 1998), 125-126; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbasî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 121; Palabıyık, “Abbâsî Hilâfeti'nin Gazneli Devleti ile Münasebetleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 419.

“Şehnâme’yi yazdıktan sonra Sultan Mahmud’dan beklediği iltifatı göremeyen Firdavsî, -Sultan Mahmud için yazdığı bir hicviyeden dolayı- gizlice Gazne’den kaçmış ve uzun bir yolculuktan sonra Bağdad’a gelerek Halifenin himayesine girmiştir. Halifeden ciddi ikrâm görmüş ve Halife için bir kaside ve bazı ricalar üzerine “Yûsuf u Züleyha” adlı kitabını telif etmiştir. Bunu haber alan Mahmud da Halifeye bir mektup yazarak Firdavsî’yi istemiştir.” şeklinde dir.⁵⁵

Halife el-Kâdir Billâh bu hadisede Firdavsî tarafında yer alınca Sultân Mahmûd, Halife el-Kâdir Billâh’ı hilâfet merkezi olan Bağdâd şehrini fillerle yıkmak tehdidinde bulununca Halife el-Kâdir Billâh’ın Sultân Mahmûd’a cevaben Kur’ân/Fil süresinde bahsedilen kıssaya izafeten bir mektup yazarak Sultân Mahmûd’u bu niyetinden caydırdığına dair rivayette; “Sultan’ın Halifeye yazdığı mektuplarda “Eğer Firdavsî’yi bana göndermezsen Bağdat’ı filin ayağının altına koyarım” demişti. Halife onun mektubunun üzerine “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla, Rabbinin fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi?” şeklinde yer almaktadır.⁵⁶

İfadelerden anlaşılacağı üzere Sultân Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh’ın aralarının açılma nedeni Gazne’den kaçarak Abbâsî halîfesi Kâdir Billâh’a sığınan Firdavsî’nin teslim edilmemesi meselesidir.

Sultân Mahmûd ile Halife el-Kâdir Billâh arasının bozulmasına dair ikinci rivayette ise Sultân Mahmûd’un kendisine ait olmayan Mâveraünnehir’i askerî olarak ele geçirmek istediği için hukukî olarak bir alt yapı oluşturmak amacıyla Halife el-Kâdir Billâh’tan mezkûr bölgenin meşruiyet hakkını ihtiva eden bir ferman istemesi ile ilgili rivayettir. Bu rivayet ise; “Sultan, Halifeye bir mektup yazarak ondan Mâveraünnehr’in menşur”unu istemiştir.”⁵⁷ şeklindedir. Erdoğan Merçil bu konuyla ilgili olarak; “Sultan Mahmûd’un Abbâsî Halîfesi ile arası, Karahanlılar’a âit Semerkand şehrinin fermanının kendisine verilmesini istediği zaman açılmıştı.”⁵⁸ şeklindeki gibi bir kanaattedir.

İkinci rivayette yer alan ifadelerle göre ise Sultân Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh’ın aralarının açılma nedeni Mâveraünnehr’in menşurunun istenmesi ve Semerkand şehrinin fermanının Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh’tan talep edilmesidir.

Sultân Mahmûd ve Halife el-Kâdir Billâh arasındaki ilişkilerin bozulmasıyla ilgili üçüncü rivayet olarak Corcî Zeydan’da, bu meselenin Sultân Mahmûd’un Hindistan, Horasan, İran ve Hârizm⁵⁹ sahasında elde ettiği başarılarla ek olarak Irak sınırlarına yaklaşmasına istinaden hilâfet merkezi olan Bağdâd’da adına hutbe okutulması ve sikkelerde adının yer alması dolayısıyla Sünnî İslâm dünyasının yegâne koruyucusu olduğunun Halife el-Kâdir Billâh tarafından hukukî olarak tescil edilmesi ile ilgili rivayet; “Sultan Gazneli Mahmud bağımsızlığını ilan ettikten sonra Bağdat’taki halifeye bir mektup yazarak,

⁵⁵ Kazvînî, Hamdullâh Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr (750-1350), *Târîh-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 282; Şibli-i Nu’mânî-i Hindî, *Şîru’l-‘Acem ya Târîh-i Şuarâ ve Edebiyat-ı İran*, I, (Farsça’ya Tercüme: S. Muhammed Takî Fahr Dâ’î Geylânî, 2. Baskı), Tahran 1335/1916, 56-57; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 373; Palabıyık, “Abbâsî Hilâfeti’nin Gazneli Devleti ile Münasebetleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 421.

⁵⁶ Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 282; Ahmed Ateş, “Şâh-Nâme’nin Yazılış Tarihi ve Firdavsî’nin Sultan Mahmud’a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında”, *Müsteşrikler Kongresi Tebliğ*, Cambridge 1954, 164-168; Mehmet Kanar, “Firdavsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 125; Kanar, “Şâhnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 289; Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 364; Zeki, *Gazneli Mahmud’un Dinî Siyaseti*, 160-163, 207; Okudan, *Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*, 98-101; Aksu, *Yemini’l-Devle Mahmûd El-Gaznevî’nin Siyasî Faaliyetleri (998-1030)*, 140.

⁵⁷ Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr ‘Unsuru’l-Mea’li, *Kabusnâme*, trc. Mercimek Ahmed, nşr. Orhan Şaik Gökyay, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007), 209; Zeki, *Gazneli Mahmud’un Dinî Siyaseti*, 208; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 373; Palabıyık, “Abbâsî Hilâfeti’nin Gazneli Devleti ile Münasebetleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 421.

⁵⁸ Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 74; Merçil, “Gazneliler”, 255; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, 76.

⁵⁹ Batıda Oğuz Türkleri’nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâveraünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülkedir. Tafsilat için bkz. Zeki Velidi Togan, “Hârizm”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 240-257; Abdülkerim Özyayın, “Hârizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, 217.

isminin hutbeye ve akçaya yazılmasını istemişti.”⁶⁰ şeklindedir. Ancak yazar bu kanaate nasıl vardığını ya da hangi kaynağı kullandığını belirtmediği için mezkûr kanaatinin sağlaması ne yazık ki yapılamamaktadır.

Sultân Mahmûd ve Halîfe el-Kâdir Billâh arasındaki ilişkilerin bozulmasıyla ilgili dördüncü rivayet, 414/1023-1024 tarihinde Halîfe el-Kâdir Billâh’ın, Gazneli-Fâtımî yakınlaşmasından şüphe ve endişe duyması üzerinedir.⁶¹ Yaşanan bu sürtüşmelere rağmen Sultân Mahmûd’un paralarında Halîfe el-Kâdir Billâh’ın ismine yer verdiği, gerçekleştirdiği seferlerden elde ettiği ganimetten hilâfet merkezi Bağdâd’a hediyeler göndermeye devam ettiği bilinmektedir.⁶² Sultân Mahmûd ve Halîfe el-Kâdir Billâh arasındaki dingin ortam bir hac yolculuğu anında gelişen bir hadise ile bozuldu. 414/1023-1024 tarihinde hac görevini yerine getirmek için Horasan’dan yola çıkan hacıların başında, Emîr-i Hac vazifesiyle görevli Mikâilîoğullarına mensup dönemin tanınmış ailelerinden Hasenek lakabıyla meşhur Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. Abbâs⁶³ hac vazifesi yerine getirilip Horasan’a dönüş sırasında tehlikelerle dolu çöl yolunu değil de Şam⁶⁴ yönünde Kura Vadisi’nden geçerek Mısır Fâtımî ülkesine vardı. Fâtımî halifesi Ebû’l Hasan Ali ez-Zâhir⁶⁵ Hasenek ve onunla gelen hacıları samimi bir şekilde karşıladı ve onlara hil’atler hediye etti.⁶⁶ Bir süre sonra Şam’dan ayrılan hac kafesi Irak üzerinden Horasan’a geçerek hiçbir tehlikeden mustarip olmadan yolculuğu tamamladı⁶⁷ ancak ne var ki Halîfe el-Kâdir Billâh, Fâtımîler’in, Hasenek ve Horasan hacılarına karşı takındığı bu ılımlı tavrı kuşkuyla karşılayarak kendileri aleyhinde bir gelişme olarak değerlendirdi. Dahası bu durumun Sultân Mahmûd tarafından tertip edildiğini iddia ederek Gazneliler ile Fâtımîler arasında bir yakınlaşmanın olduğu fikrini ileri sürdü daha da ileri giden Halîfe el-Kâdir Billâh, Hasenek’in, Karmatî⁶⁸ görüşünü benimsediğini iddia ederek onun idam edilmesini bile talep etti.⁶⁹ Bu durum karşısında Sultân Mahmûd’un; “*Ben Abbâsîlerin isteği üzerine bunları temizlemek için dünyaya el attım. Hasenek’in Karmatî olduğu tespit edilsin. Müminlerin Emîri iyi bilir ki durum öyle değildir. Çünkü Hasenek’i ben eğitmiş, o benim oğlum ve kardeşimle eşittir. Eğer bu Karmatî ise ben de Karmatîyim*”⁷⁰ ifadelerini kullandığı bilinmektedir. Sultân

⁶⁰ Corci Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*, çev. Nejdet Gök, (İstanbul: İletişim Yayınları), 2004, 325.

⁶¹ Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 364.

⁶² Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, 364.

⁶³ M. Nazım, “Hasenek”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 399; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 75; Merçil, “Gazneliler”, 255; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, 77; Osman Gazi Özgüdenli, “Mikâilîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, Ankara 2020, 47.

⁶⁴ İslâm dünyasının önemli tarihi şehirlerinden bir tanesidir ve günümüzde Suriye’nin başkentidir. Tafsilat için bkz. Rich Hartmann, “Şam”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 298-310; Cengiz Tomar, “Şam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 311.

⁶⁵ Ebû’l-Hasen Ali b. el-Hâkim-Biemrillâh el-Mansûr b. el-Azîz-Billâh Nizâr el-Fâtımî 1021-1036 yılları arasında hilâfet makamında bulunan Fâtımî halifesidir. Tafsilat için bkz. Murat Öztürk, “Zâhir el-Fâtımî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 88.

⁶⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t Tarih*, VII, 598; Siddiqi, *Caliphate and Kingship in Medieval Persia*, 94; Nazım, “Hasenek, Hasanak”, 399; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 75; Merçil, “Gazneliler”, 255; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47; Kök, “Gazneli Mahmut’la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 125; Zeki, *Gazneli Mahmud’un Dini Siyaseti*, 208; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, 77; Aksu, *Yemînî’l-Devle Mahmûd El-Gaznevî’nin Siyasî Faaliyetleri (998-1030)*, 141-142; Fırat, *Şî Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 91.

⁶⁷ Kök, “Gazneli Mahmut’la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 125.

⁶⁸ Aşırı Şîî İsmâiliye mezhebine mensup kimselere verilen addır. Tafsilat için bkz. Louis Massignon, “Karmatiler”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 352-359; Sabri Hizmetli, “Karmatiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 510.

⁶⁹ Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 181; Nazım, “Hasenek, Hasanak”, 339; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 75; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 48; Kök, “Gazneli Mahmut’la Abbâsî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 126; Zeki, *Gazneli Mahmud’un Dini Siyaseti*, 208; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 374; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, 78; Palabıyık, “Abbâsî Hilâfeti’nin Gazneli Devleti ile Münasebetleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 422.

⁷⁰ Siddiqi, *Caliphate and Kingship in Medieval Persia*, 94-95; Zeki, *Gazneli Mahmud’un Dini Siyaseti*, 84.

Mahmûd'un bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki o Halife el-Kâdir Billâh'ın yersiz kuruntularına kulak asmamış, Halife el-Kâdir Billâh tarafından Karmatî olduğu iddia edilen Hasenek'e karşı duyduğu güven zedelenmemiş aksine ona duyduğu itimattan son derece emin olarak Halife el-Kâdir Billâh'tan Hasenek'in, Karmatî olduğu iddiasını kanıtlamasını istemiştir.

Halife el-Kâdir Billâh, Hasenek hakkında onun Karmatî görüşünü benimsediği iddiasını kanıtlamadığı gibi Sultân Mahmûd'un da bu hac kafilesini hakkında olumsuz bir düşüncesi hasıl olmadı. Neticede Sultân Mahmûd, Halife el-Kâdir Billâh'ın şüphelerinin yersiz olduğu düşüncesi ile duruma öfkelenildi. Bu olayın iki devlet arasında yarattığı hoşnutsuz ortamı ortadan kaldırmak ve Halife el-Kâdir Billâh'ın şüphelerinin yersiz olduğunu kanıtlamak için Sultân Mahmûd, Fâtımî halîfesi ez-Zâhir tarafından Hasenek'e verilen hediye ve hil'atleri hilâfet merkezi Bağdâd şehrine 415/1025 tarihinde göndermek suretiyle herkesin gözü önünde yakılmasına ve yok edilmesine razı geldi.⁷¹ Her ne kadar Sultân Mahmûd, Halife el-Kâdir Billâh'a karşı öfke duyuyor olsa da onun manevî hâkimiyetini kabul edip saygı duyduğu ve yaşanan bu gelişme sonucunda istemeyerek de olsa Fâtımî halîfesi ez-Zâhir tarafından Hasenek'e verilen hediye ve hil'atleri Bağdâd şehrine göndererek Halife el-Kâdir Billâh'ın gönlünü rahatlatmaya çalıştığı görülmektedir.

Bu hadise hakkında Şebânkârî, Halife el-Kâdir Billâh'ın Gazneli Sultân Mahmûd'a, Sultân Mahmûd'a gönderdiği mektubunda;

“Şânı yüce Allâh'a şükûr ve hamd üzerimize vaciptir. Zîrâ binlerce fersah uzaktan bize itaat eden bir bizmetkârımız, dâvetimizi dünyanın en uzak yerlerine ulaştırmıştır. Öyle ki, onun eline vermiş olduğumuz kılıcımızın korkusundan Çin ve Hind'in putları ters döndüler; kâfirlerin hac mahallî harap oldu; puthâneleri mescitlere dönüştü; Karmâtîler ve Mısır'ın zındıkları görünmez oldular. Bu sultan, din ve bize itaat hususunda öylesine sâbit-kademdir ki, onun bir bendesi, yol kesicilerin korkusundan Mısır yoluyla hacca gelmişti; Şam vâlisinin, bu bende eliyle kendisine gönderdiği bir hediyeyi kabul etmedi; ona el sürmedi; yakmalarını emretmemiz için o hediyeyi bize gönderdi; sebebi Mısırlıların fâsık ve zındık olmaları idi.” ifadelerini kullanmaktadır.⁷²

Bu kayıttan görülmektedir ki, Halife el-Kâdir Billâh, Sultân Mahmûd'un kendisine itaat halinde olduğunu, İslâm dininin yayılması konusunda hizmet ettiğini bu amaç doğrultusunda Çin ve Hindistan putperestleriyle mücadele ederken Karmatîler ile de bir yandan mücadele ettiğini ve Mısır Fâtımî Hilâfeti'ne mesafeli davrandığının bilincindedir.

Halife el-Kâdir Billâh'ın asılsız kuşku ve şüphesi karşısında her ne kadar onun gönlünü almak için çaba gösterdiyse de bu duruma aslında son derece öfkelenen Sultân Mahmûd, Halife el-Kâdir Billâh'a karşı önceden beslediği samimi duygularını devam ettiremedi. Erdoğan Merçil'in ifadelerine göre; *“Ölünceye kadar Halife'ye karşı içinde gizli bir nefret beslemiştir.”*⁷³ Sultân Mahmûd'un kuvvetle muhtemeldir ki bir süre sonra 415/1024 tarihinde Hasenek'i kendine vezîr tayin etmesi Halife el-Kâdir Billâh'a beslediği bu sessiz nefretinin bir karşılığıdır.⁷⁴

Verilen izahattan anlaşılabacağı üzere Sultân Mahmûd ve Halife el-Kâdir Billâh'ın aralarının açılma nedeni kaynaklarda farklılık göstermektedir. Birleştikleri nokta ise Sultân Mahmûd'un 3 hususta Halife el-Kâdir Billâh'tan istekte bulunduğu ve bu isteklerin hepsinin Halife el-Kâdir Billâh tarafından

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, VII, 598; Siddiqî, *Caliphate and Kingship in Medieval Persia*, 95; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 75; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 48; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halîfesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 126; Öztürk, “Zâhir el-Fâtımî”, 89; Zeki, *Gazneli Mahmûd'un Dini Siyaseti*, 208; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 374; Fırat, *Şii Bineyih İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 91.

⁷² Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb fi'l-Tarih*, 40; İbn Kesîr, Ebûl-Fidâ İmâddedin İsmail b. Ömer (777/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XII, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), 90.

⁷³ Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 75; Merçil, “Gazneliler”, 255.

⁷⁴ Kafesoğlu, “Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)”, 181; Nazım, “Hasenek/Hasanak”, 339; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 75; Merçil, “Gazneliler”, 255; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 48; Kök, “Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halîfesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, 126.

reddedilmiş olmasıdır. Sultân Mahmûd ile Halîfe el-Kâdir Billâh'ın arasının bozuk olmasına dair bu 3 meseleden başka bir de yukarıdan bahsedilen *Hac Meselesi* vardır.

2.1. Sultân Mahmûd'un Pişmanlığına Dair

Halife el-Kâdir Billâh, Semerkand⁷⁵ şehrinin fermanının Sultân Mahmûd tarafından istenmesi karşılığında cevaben “*Bunu yapmam ve eğer bu işi benim fermanım olmadan yapmaya kalkarsan, bütün dünyayı sana karşı ayaklandırım.*”⁷⁶ ifadelerini kullanmıştır. Bu durum karşısında daima desteklediği Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh'tan bu cevabı alan Sultân Mahmûd, Corcî Zeydan'a göre; “*Bağdat'ın tüm taşını ve toprağını fillerim üzerinde Gazne'ye taşımak istesem bunu yapmaya gücüm yeter.*”⁷⁷ derken, Erdoğan Merçil'e ise; “*Bin fil ile Bağdad'ı yok etmek isteğinde olduğunu*” kanaatindedir.⁷⁸ Verilen her iki malumattan anlaşıldığı üzere Sultân Mahmûd, Halife el-Kâdir Billâh'tan kaynaklarda farklılık gösteren talebinin karşılanmaması üzerine Halife el-Kâdir Billâh'a, tehditkâr bir mektup göndermiştir.

404-405/1014 tarihinde cereyan eden bu olay neticesinde Halife el-Kâdir Billâh, Sultân Mahmûd'a anlamı kapalı olan bir cevap mektubu gönderdi. Halife el-Kâdir Billâh'ın cevap mektubunu alan Sultân Mahmûd mektupta yer alan ifadeler karşısında şaşırды ve bu mektubun manasını çözemedi. Halife el-Kâdir Billâh tarafından gelen mektupta cevaben yer alan ifadelerde besmeleden sonra bir “*uẓun elif*”, açıklığın ortasında “*lâm*” ve mektubun sonunda da “*mim*” harflerini, daha sonra Allah'a hamd ve Peygamber üzerine salavattan başka bir ifade yer almamaktaydı⁷⁹ Sultân Mahmûd çevresindekilere danıştıysa da onlardan da anlamlı bir izahat alamadı en nihayetinde devrin henüz tanınmamış fâzıl ve edîblerinden biri olduğu rivayet edilen Amîdül-Mülk Ebû Bekr Ali b. Hasan Kuhistânî'ye danışıldı.⁸⁰ Kuhistânî, işaretler üzerinde uzun süre kafa yorduktan sonra, mektupta yer alan remzleri çözdü ve Halife el-Kâdir Billâh'ın bu ifadeler ile ne kastettiğini anladı.

Corcî Zeydan'a göre; Sultân Mahmûd, Kuhistânî'ye “*Bunun anlamını söyle ne istersen vereyim.*” dedi ve Kuhistânî'de;

“*Siz halifeyi tehdit ettiniz. O da size cevap olarak bu mektubu gönderiyor. Mektupta ‘elif, lam, mim’ harfleri var. Bu harfler ‘Rabbin fil sahiplerine neler yaptığını görmedin mi?..’⁸¹ anlamını kapsayan fil sûresindeki ayet-i kerimeyi anlatıyor*”⁸² ifadeleri yer alırken Erdoğan Merçil'de; “*Ebû Bekr Kuhistânî adındaki bir bilgin bunun Kur'an'daki ‘Elemtere keyfe’ sûresine işaret olduğunu ileri sürer. Bu sûrede Habeşistan hâkimi Necaşî'nin Yemen vâlisi olan şabıs tarafından Kabe'yi yıkmak için gönderilen ve önünde ‘Mahmûd’ adını taşıyan bir fil bulunan ordusunun başına gelen yok olma işaret vardır.*”⁸³ ifadeleri yer almaktadır. Halife el-Kâdir Billâh'tan gelen mektubun ne manaya

⁷⁵ Özbekistan'da yer alan tarihî bir şehrin adıdır. Tafsilat için bkz. Hans Heinrich Schaeder, “Semerkand” *İslâm Ansiklopedisi*, C. X, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 468-471; Osman Aydın, “Semerkant”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 481; Usta, *Türkler ve İslâmiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, 24-25.

⁷⁶ Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 74; Merçil, “Gazneliler”, 41; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47.

⁷⁷ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*, 325.

⁷⁸ Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 74; Merçil, “Gazneliler”, 255; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47; Fırat, *Şii Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 90.

⁷⁹ Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 74; Merçil, “Gazneliler”, 255; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*, 25; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 373; Fırat, *Şii Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 90.

⁸⁰ “Ebû Bekr Kuhistânî”, *Encyclopadia of Iran and Islam*, 7, ed. Ehsan Yarshater, (Tehran: Published by The Royal Institute of Translation and Publication, 1978, 1011; Fırat, *Şii Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, 90.

⁸¹ “*Görmedin mi ne yaptı Rabbin fil yaranına! Tuzaqlarını boşa çıkarmadı mı onların? Gönderdi üzerlerine sürüler halinde kuş, Atıyorlardı onlara kurumuş çamurdan damgalı taş. Nibayet, onları yenik ekân yaprağına çevirdi.*” *Kur'an-ı Kerîm*, Fil, 105/1-5, çev. Yaşar Nuri Öztürk, (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2013), 603.

⁸² Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*, 325.

⁸³ Merçil, *Gazneli Mahmûd*, 75; Merçil, “Gazneliler”, 255; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 47.

geldiği kaynakların ortak ifadesine göre *Ebû Bekr Kubîstânî* tarafından çözülmüş ve konuyla ilgili Sultân Mahmûd bilgilendirilmiştir.

Sultân Mahmûd, Mâverâünnehir hâkimiyeti talebinin Halîfe el-Kâdir Billâh tarafından onaylanmaması üzerine, hilâfet makamına gönderdiği tehdit dolu mektubuna cevap hilâfet kanadından gecikmemiş, bizzat Halîfe el-Kâdir Billâh tarafından Sultân Mahmûd'a gönderilen cevap mektubunda yer alan ifadelerin ne manaya geldiğinin çözülmesi üzerine Sultân Mahmûd'un içini korku ve endişe kaplamıştır. Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'a karşı takındığı bu tavır ve mektubunda yer alan tehditkâr ifadelerden dolayı bir uğursuzluk yaşayacağı düşüncesi hasıl olan Sultân Mahmûd bu davranışından son derece pişmanlık duyarak Keykâvus b. İskender'in *Kabusnâme* adlı eserindeki ifadelerine göre Sultân Mahmûd bu durum karşısında uzun süre kendisine gelememiş ve çokça gözyaşı dökmüştür. Sultân Mahmûd duyduğu bu yoğun pişmanlık hissi ile hemen harekete geçerek Halîfe el-Kâdir Billâh ile arasını düzeltmeye çalışmış, onun gönlünü hoş tutmaya tarafından affedilmeye ve Halîfe el-Kâdir Billâh ile iyi geçinmeye gayret etmiştir.⁸⁴

Ziyârî hükümdârı Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr 'Unsuru'l-Mea'lî (475/1082?), oğlu Gilânşâh için kaleme aldığı Nâsîhâtname türündeki *Kabusnâme* adlı eserinde mevzu bahis olay;

"Ey oğul deden Sultan Mahmud'un Bağdat halifesi el-Kâdir-Bi'llah'a bir mektup gönderdiğini işitim. O mektupta şöyle diyordu: "Maveraünnehir'i bana vermelisin. Gidip kılıçla o ülkeyi fethetmem için bana ferman vermelisin. Halkın bana itaat etmesi için de vereceğin bu fermanı onlara göstereyim." Buna karşılık el-Kâdir-Billah şöyle dedi: "Bütün İslâm ülkeleri içinde bana o ülke kadar bağlı başka bir yer yok. Böyle bir şey yapmaktan Allah'a sığınırım. Eğer sen benim fermanım olmadan böyle bir şey yaparsan bütün ciham sana karşı ayağa kaldırırm." Sultan Mahmud bu sözler üzerine çok sinirlendi ve halifenin elçisine şöyle dedi: "Sence ben Ebu Müslim kadar olamaz mıyım? Ben bu işte halifeye karşıyım ve şimdi hilâfet merkezini fillerin ayaklarıyla viran etmek ve buranın toprağını fillerin sırtında Gazne'ye götürmek için iki bin fille geldim." Fillerinin büyüklüğü üzerinden çok tehdit etti. Elçi gitti ve daha sonra tekrar geldi. Sultan oturdu. Hacıp ve kullar saf bağladı. Azgın filleri sarayın kapısında bulundurup, orduyu süsleyip elçiye içeri girme izni verildi. Elçi içeri girdi ve birbirine sarılmış, mühürlü bir deste kâğıttan oluşan mektubu Sultan Mahmud'un önüne bırakarak şöyle dedi: "Emîr-el Mü'minin der ki mektubunu okudum, mesajını aldım, mektubunun ve mesajının cevabı bu gönderdiğim mektupta yazılıdır." Sâhib-i Divân-i Risâlet, Hâce Ebû Nasr Müşkân mektubu aldı ve okumaya başladı:

"Bismillahirrahmanirrahim"
"الم" "الف" "و" "ل" "و" "م"

Ve mektubun sonunda şu yazıdan başka hiçbir şey yoktu:

"Allaha hamd olsun, salat ve selam O'nun Resulü Muhammed'e ve onun bütün ailesine olsun."

Sultan Mahmud bütün kâtipleriyle beraber bu sözün esrarının ne olabileceği üzerine düşünmeye başladı. Kur'an'da Elif, Lam, Mim geçen her ayeti okudular ve yorumladılar. Ancak mektubun sırrını çözemediler. Nihayet nedimlerin arasında ayakta duran ve henüz divanda oturma derecesi olmayan Hâce Ebû Bekr Kubîstânî adındaki genç şöyle dedi: "Ey padişah! Halife Elif, Lam ve Mim yazmamıştır. Padişahımız onu fillerle tehdit etmiş ve hilâfet merkezini fillerin sırtında Gazne'ye götüreceğini söylemişlerdi. Yüce padişaha cevaben mektuba şöyle yazmış:

"Peki Rabbin filin arkadaşlarına nasıl davrandı?" Fillerin karşılığını bu şekilde vermiştir."

Duyduğuma göre Sultan Mahmud bu durumdan çok etkilenmiştir. Bir süre kendine gelememiş ve çokça ağlamıştır. Sonra halifeden özür dilemiştir. Bu hikâye uzundur. Sultan Mahmud, Ebû Bekr

⁸⁴ Mercil, *Gazneli Mahmûd*, 74; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*, 325.

Kubistânî'yi ödüllendirdi, ona hilat giydirdi ve nedimlerinin arasında oturmasını buyurdu. Böylece o tek bir sözleriyle büyük bir makama erişti.” şeklinde anlatılmaktadır.⁸⁵

Burada yer alan kayda göre Sultân Mahmûd ve Halîfe el-Kâdir Billâh'ın arasının açılma nedeni Sultân Mahmûd'un Mâverâünnehir hâkimiyetini Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'tan istemesi ancak bunun halîfe tarafından kabul edilmemesidir. Halîfe el-Kâdir Billâh'a tehdit dolu bir mektup gönderen Sultân Mahmûd, halifeden aldığı cevap mektubu karşısında mektupta yazılanları anlamak için mesâî harcamış nihayetinde şifresi çözülen mektupta yazanlar karşısında şaşırarak, ürperen ve Halîfe el-Kâdir Billâh'ı tehdit ettiği için son derece pişmanlık duyan Sultân Mahmûd, Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh ile uzlaşmanın onun gönlünü almanın yollarını aramıştır.

SONUÇ

Yukarıda verilen izahattan görüldüğü üzere Sultân Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh arasında olumlu seyreden ilişkilerin bozulma nedeni kaynaklarda farklılık arz etmektedir. Kazvî'nin “*Târîh-i Güzîde*” adlı eserinde yer alan ifadelerle göre Gazneli-Abbâsî ilişkilerinin bozulma nedeni; Firdevsî'nin beklediği ilgiyi Sultân Mahmûd'tan görememesi üzerine Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'a sığınması ve Sultân Mahmûd'un Firdevsî'nin kendisine iadesini talep etmesinin Halîfe el-Kâdir Billâh tarafından yerine getirilmemesiyken, Keykâvus b. İskender'in “*Kabusnâme*” adlı eserine göre ise; Sultân Mahmûd'un, Mâverâünnehir hâkimiyetinin kendisine verilmesi isteğinin Halîfe el-Kâdir Billâh tarafından reddedilmesidir.

Gazneli tarihi araştırmaları ile bilinen Erdoğan Merçil ise konuyla ilgili; Sultân Mahmûd'un, Karahanlılara ait Semerkand şehrinin fermanının kendisine verilmesini istediği zaman Halîfe el-Kâdir Billâh ile aralarının açıldığını kaydetmiştir. Yine bu alanda yaptığı çalışmalarla tanınan M. Hanefi Palabıyık ise; Sultân Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'ın aralarının açılma nedeninin Mâverâünnehir hâkimiyeti üzerine düştükleri ayrılık olarak kaydetmektedir. Corcî Zeydan'ın “*İslâm Uygarlıkları Tarihi*” adlı kitabında herhangi bir kaynak belirtmeden kaydettiği ifadelerinde ise Gazneli-Abbâsî ilişkilerinin bozulma nedeni; Bağdâd'ta bulunan Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'a mektup gönderilerek Sultân Mahmûd'un isminin hutbe ve akçelerde yer alması talebinin Halîfe el-Kâdir Billâh tarafından reddedilmesidir.

Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr ‘Unsuru'l-Mea’lî’nin, “*Kabusnâme*” adlı eserinde yer alan; “*Ey oğul deden Sultan Mahmud'un Bağdat halîfesi el-Kâdir-Bi'llah'a bir mektup gönderdiğini işitdim. O mektupta şöyle diyordu: “Maveraiünnehir'i bana vermelisin. Gidip kılıçla o ülkeyi fethetmem için bana ferman vermelisin. Halkın bana itaat etmesi için de vereceğin bu fermanı onlara göstereyim.”*”⁸⁶ ifadelerine dayanarak Sultân Mahmûd ile Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'ın arasının açılma nedeninin Mâverâünnehir hâkimiyeti konusu olduğunu söylemek mümkündür.

Bilindiği üzere Keykâvus b. İskender, Ziyârî Hânedanına⁸⁷ mensup olmakla birlikte, hükümdarlığından önce Sultân I. Mesûd'un kızı ile gerçekleştirdiği evlilik yoluyla Gazneliler ile

⁸⁵ Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr ‘Unsuru'l-Mea’lî (475/1082?), *Kabusnâme*, nşr. Gulâmhusayin Yûsufî, (Tehran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1381/2000), 208- 210; Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr ‘Unsuru'l-Mea’lî, *Kabusnâme*, çev. Sevâl Günbal Bozkurt, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020, 211-212; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, 77; Palabıyık, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 373-374; Keykâvus b. İskender’in *Kabusnâme* adlı eserinin bir başka çevirisinde Sultân Mahmûd ve Halîfe el-Kâdir Billâh arasındaki bu mektuplaşma hadisesi ve Sultân Mahmûd'un pişmanlık duyması ile ilgili kayıta Abbâsî halîfesi olarak *El-Kayim Bi-Emri'l-lâh* adı geçmektedir. Keykâvus b. İskender, *Kabusnâme*, çev. Orhan Şaik Gökyay, 209-210.

⁸⁶ Keykâvus b. İskender, *Kabusnâme*, çev. Sevâl Günbal, 211; Keykâvus b. İskender, *Kabusnâme*, çev. Orhan Şaik Gökyay, 210.

⁸⁷ Ziyârî Hânedanlığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, “Ziyârîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 498-499; Usta, *Türkler ve İslâmiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*; Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*.

akrabalık bağı kurarak 8 yıl süre ile Gazne'de Sultân Mevdûd b. Mesûd'un sarayında hükümdarın nedimi⁸⁸ olarak görev yaptı.⁸⁹ Kuvvetle muhtemeldir ki Keykâvus b. İskender bu görevi sırasında Sultân Mahmûd ile Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh arasındaki mektuplaşma ve bu mektuplaşmanın detaylarına dair bilgilere vakıf olmuştur. Her ne kadar Sultân Mahmûd, Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh ile arasında geçen bu mektuplaşma hadisesi sonucunda pişmanlık duyup Halife el-Kâdir Billâh'ın gönlünü almaya çalıştıysa da ikili arasındaki ilişkilerin daha sonra tekrar bozulma noktasına geldiği, alenen olmasa da Sultân Mahmûd'un Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'a öfke duyduğu yine kaynakların hemfikir olduğu noktadır.

Sultân Mahmûd ve Halife el-Kâdir Billâh'ın arasında soğuk rüzgarlar estiren bir diğer hadise ise Halife el-Kâdir Billâh'ın, Gazneli-Fâtımî yakınlaşmasından şüphe ve endişe duyması üzerinedir. Kaynakların mutabık olduğu konu ise Sultân Mahmûd ile Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'ın aralarının açıldığı noktasıdır.

Sultân Mahmûd'un, Halife el-Kâdir Billâh'ı Mâverâünnehir hâkimiyetinin kendisine verilmemesi üzerine tehdit ettiği, bu tehdit üzerine hilâfet makamından Sultân Mahmûd'a gönderilen anlamı kapalı/şifreli mektubun çözülmesi üzerine çocuk yaştan beri mütedeyyin bir şekilde yetişen Sultân Mahmûd'un bu durumdan son derece pişmanlık duyduğu, çokça gözyaşı döktüğü ve Halife el-Kâdir Billâh'ın gönlünü almaya gayret gösterdiği yukarıda detaylıca mevzubahis edilmiştir.

Sultân Mahmûd ile Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh arasındaki mektuplaşma ve Sultân Mahmûd'un pişmanlık duyması konusu incelediğimiz birinci elden eserler içerisinde sadece iki ana kaynaktan karşımıza çıkmaktadır. İlki Kazvîni'nin "*Târîh-i Güzîde*"sinde ikincisi ise Keykâvus b. İskender'in oğlu Gilân Şah'a yazdığı "*Kabusnâme*" adlı eserindedir. İki ana kaynaktan Gazneli Mahmûd ve Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'ın aralarının açılma sebebi farklı kaydedilmekle birlikte neticede Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'ın, Sultân Mahmûd'a gönderdiği mektubun içeriği aynı izah edilmektedir. Tüm bu ifadelerden sonra akıllara şöyle bir soru gelmesi mümkündür; İslâm tarihi kaynakları içerisinde özellikle de Gazneli Tarihi ile ilgili eserlerinde bilgiler veren Cûzcânî, Gerdîzî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr, Mîrhând, Nizâmü'l-Mülk, Şebânkârî, Utbî gibi tarih yazıcılarının kaydetmediği Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'ın, Sultân Mahmûd tarafından tehdit edilmesi ve akabinde Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh tarafından gelen mektup ile Sultân Mahmûd'un pişmanlık ve üzüntü duyma hadisesi Keykâvus b. İskender'in "*Kabusnâme*" adlı eserinde nasıl yer almaktadır?

Bilindiği üzere Keykâvus b. İskender, Ziyârî Hânedanına⁹⁰ mensup olmakla birlikte, hükümdarlığından önce Sultân I. Mesûd'un kızı ile gerçekleştirdiği evlilik yoluyla Gazneliler ile akrabalık bağı kurarak 8 yıl süre ile Gazne'de Sultân Mevdûd b. Mesûd'un sarayında hükümdarın nedimi⁹¹ olarak görev yaptı.⁹² Kuvvetle muhtemeldir ki Keykâvus b. İskender bu görevi sırasında Sultân Mahmûd ile Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh arasındaki mektuplaşma ve bu mektuplaşmanın detaylarına dair bilgilere vakıf olmuştur. Her ne kadar Sultân Mahmûd, Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh ile arasında geçen bu mektuplaşma hadisesi sonucunda pişmanlık duyup Halife el-Kâdir Billâh'ın

⁸⁸ Hükümdarın boş zamanlarında ve sohbet anlarında onların hoş vakit geçirmelerini sağlayan görevli. Tafsilat için bkz. Nebi Bozkurt, "Nedim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 509; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, 183.

⁸⁹ Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, 356.

⁹⁰ Ziyârî Hânedanlığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyârililer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 498-499; Usta, *Türkler ve İslâmiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*.

⁹¹ Hükümdarın boş zamanlarında ve sohbet anlarında onların hoş vakit geçirmelerini sağlayan görevli. Tafsilat için bkz. Nebi Bozkurt, "Nedim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 509; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, 183.

⁹² Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, 356.

gönlünü almaya çalıştıysa da ikili arasındaki ilişkilerin daha sonra tekrar bozulma noktasına geldiği, alenen olmasa da Sultân Mahmûd'un Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh'a öfke duyduğu yine kaynakların hemfikir olduğu noktadır.

Bu çalışmada Sultân Mahmûd ile Halîfe el-Kâdir Billâh'ın arasının bozulmasına neden olan hadiseler tespit edilmiş, bu konudaki rivayetler tasnif edilmiş, okuyucunun konu hakkında daha detaylı bilgiye sahip olması için yer yer alıntılar yapılmış, rivayetlerin sıhhati teyit edilmeye çalışılmış, konu hakkında bilinenin dışında Sultân Mahmûd ve Gazneliler tarihine dair bilgi veren eserler incelenmiş ve bu konuda sükût etmeleri tespit edilmiştir. Böylelikle Sultân Mahmûd'un Abbâsî halîfesi el-Kâdir Billâh ile sürtüşmesi ve bu olay sonucunda Abbâsî halîfesine haksızlık/saygısızlık yapması nedeniyle içinde bulunduğu nedamet/pişmanlık duygusunun sebepleri ve sonuçları tahlil ve tenkit edildi.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Muhammed Aziz, *Political History and Institutions of Early Turkish Empire of Delhi 1206-1290*, Lahor 1949.
- Ahmed, Muhammed Aziz, *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, nşr. Tansu Say, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayını, 1997.
- Aksu, Güngör, “*Yemînü'd-Devle Mahmûd El-Gaznevî'nin Siyasî Faaliyetleri (998-1030)*”, Doktora Tezi., İstanbul Üniversitesi, 2022, 1-278.
- Alî, Muhammed Ferid, *es-Sultân Mahmûdu'l-Gaznevî: Siyâsetuhu Devrubu fî Neşri'l-İslâm fî Şebhu'l-Kâretu'l-Hindîyye (M.1030-998/H. 421-388)*, Dâru Câmi'atu 'Aden Littibâ'tu ve'n-Neşr, 'Aden 2006.
- Ateş, Ahmed, “*Şâh-Nâme'nin Yazılış Tarihi ve Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında*”, *Müsteşrikler Kongresi Tebliğ*, Cambridge 1954, 159-168.
- Aydınlı, Osman, “*Semer Kant*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 481-484.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer b. Bayezid (1093/1682), *Lugat-ı Şâhnâme*, nşr. Karl Germanovitch Zalemann, trc. – tsh. - thk. Tevfik Haşimpûr Sübhânî - Alî Revâkî, Tehrân: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1382.
- Barthold, W., “*Mâverâünnehr*” *İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 408-409.
- Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Hârisâbâdî (470/1077), *Târîh-i Beyhakî*, trc. Necati Lûgal, nşr. Hicabi Kurlanç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Bosworth, Clifford Edmund, “*Ispahsâlâr, Sipahsâlâr, I. The Islamic World Expecting India*”, *EP*, IV, E. J. Brill, Leiden - New York, 1997, 208-210.
- Bozkurt, Nebi, “*Nedim*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 509-510.
- Cûzcânî, Ebû Ömer Minhâceddîn Osmân b. Sirâceddîn (660-1262), *Tabakât-ı Nâsır-ı Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Çetin, Osman, “*Horasan*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 234-241.
- Dames, M. Longworth, “*Gazne*”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 741-742.
- Dames, M. Longworth, “*Gazneliler*”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 742-748.
- Dames, M. Longworth, “*Keşmir*”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 601-608.
- Demircan, Adnan, “*Tâi'-Lillâh*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 447-448.
- Digby, S., “*Ispahsâlâr, Sipahsâlâr, I. Muslim India*”, *EP*, IV, E. J. Brill, Leiden – New York, 1997, 210.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve veşeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâbîr ve'l-a'lâm*, XXVII, nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbü'l- A'rabî, Beyrut 1409-1988; 25, 159.
- Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddîn İsmâîl b. Feridûn 'Alî b. Cemâleddîn Mahmûd b. Muhammed b. İmâeddîn el-Eyyûbî (732/1332), *el-Mubtasar fî Abbâri'l-Beşer: Târîhu Ebû'l-Fidâ*, IV, Kâhire: el-Matbaatü'l-Hüseyniyetü'l-Misriyye, 1325/1907.
- Ferishta, Mahomed Kasim, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India, Till the Year A.D. 1602*, I, çev. John Briggs, Published by R. Cambray & co, Calcutta – London 1908.
- Fırat, Nurullah, *Şîr Büveyhî İktidarında Bir Halife: Kâdir-Billâh (381-422/991-1031)*, Samsun: Üniversite Yayınları, 2023.
- Genç, Süleyman, “*H.V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme*, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV, 2007, 271-330.

- Genç, Süleyman, Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi*, 4/2 (Eylül 2004), 219-243.
- Gerdîzî, Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd, "Zeynü'l-Abbâr, çev. Filiz Akçay, "Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin "Zeynü'l-Abbâr" Adlı Eserinin Tâbirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gaznelîler ile İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi., Ordu Üniversitesi, 2015, 1-196.
- Güç, Ahmet, "Sümeniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 132-133.
- Hanne, Eric J., *The Caliphate Revised: The Abbasids of 11th and 12th Century Baghdad*, The University of Michigan Near Eastern Studies, Neşredilmemiş Doktora Tezi., Michigan 1998.
- Hartmann, Rich, "Belh", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 485-487.
- Hartmann, Rich, "Büst", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 842.
- Hartmann, Rich, "Şam", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, Eskişehir 1997, 298-310.
- Hizmetli, Sabri, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 510-514.
- Honigmann, Ernst, "Nîşâpûr", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IX, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 302-303.
- Huart, Clément, "Horasan", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 560-562.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İlel-Mağrib*, trc. Abdullah Duman – Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2018.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh (300/913), *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, trc. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâddedîn İsmail b. Ömer (777/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XI-XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Badâdî (597/1201), *el-Muntazam fî Târih'il-Mulûk ve'l-Ümem*, XV, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ- Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dar'ül İlmiyye Kütüb'ül İlmiyye, Beyrut 1412/1992.
- İbnü'l-Esir İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't Tarih*, VII, çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın - Zülfikar Tüccar, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2016.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Mahmud Gaznevî-Mahmûd Gaznavî (970-1030)", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 173-183.
- Kanar, Mehmet, "Fırdevsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 125-127.
- Kanar, Mehmet, "Şâhnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 289-290.
- Kazvîni, Hamdullâh Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr (750-1350), *Târih-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr 'Unsuru'l-Mea'li (475/1082?), *Kâbusnâme*, nşr. Gulâmhusayin Yûsufî, Tehran: Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, 1381/2000.
- Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr 'Unsuru'l-Mea'li, *Kâbusnâme*, trc. Mercimek Ahmed, çev. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007.
- Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr 'Unsuru'l-Mea'li, *Kâbusnâme*, çev. Sevâl Günbal Bozkurt, İstanbul: Kapı Yayınları, 2020.
- Konukçu, Enver, "Gazne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 479-480.
- Kök, Bahattin, "Gazneli Mahmut'la Abbasî Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler", *Ekev Akademi Dergisi*, 1/2, (Mayıs 1998), 117-126.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986.

- Köprülü, Mehmed Fuad, *Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler*, nşr. M. Hanefi Palabıyık Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, çev. Yaşar Nuri Öztürk, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2013.
- Kurtuluş, Rıza, "Keykâvus b. İskender", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2022, 356-357.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Kâdir-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 127-128.
- Massignon, Louis, "Karmatîler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 352-359.
- Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 6, İstanbul: Çağ Yayınları, 1990.
- Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 480-484.
- Merçil, Erdoğan, "Mahmûd-ı Gaznevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, 362-365.
- Merçil, Erdoğan, "Sipehsâlâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 259-260.
- Merçil, Erdoğan, "Ziyâîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 498-499.
- Merçil, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneli Mahmûd*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- Mîrhând, Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd Herevî el-Belhî (904-1498), *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Mülûk-i Gaznevîyye): Gazneliler*, trc. - not. Erkan Göksu, İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Nazım, M., "Hasenek", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 339.
- Nazmizâde Murteza (1135/1722), *Gülşen-i Hulefâ: Bağdat Tarihi, 762-1717*, nşr. Mehmet Karataş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- Nüverî, Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Abdulvâhhab b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el Kureyşî (733/1333), *Nihâyetül-ereb fî Fünûnî'l-edep*, XXV, nşr. Abdülmecid Turhaynî, Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1984.
- Okudan, Gülseri, "*Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Politikalarıyla Bir Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmud*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Akdeniz Üniversitesi, 2020, 1-186.
- Okudan, Gülseri, *Afganistan ve Hindistan Fatih Sultan Gazneli Mahmûd*, Ankara: İksad Yayınevi, 2020.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi*, II, Ankara: Altınordu Yayınları, 2022.
- Ömür, Emre, "Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (57), Nisan 2023, 1-19.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hârizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, 217-220.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, 177-180.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mikâîlîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, Ankara 2020, 46-47.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Nîşâbur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, 149-151.
- Öztürk, Murat, "Zâhir el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 88-89.

- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Palabıyık, M. Hanefi, “Abbâsî Hilâfeti’nin Gazneli Devleti ile Münasebetleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6 – Abbâsîler, II, nşr. Nahide Bozkurt – Mustafa Demîrci, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Palabıyık, M. Hanefi, “Gazneliler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 8: Müslüman Türk Devletleri I*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Palabıyık, M. Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Rivzi, Saiyid Athar Abbas, “Keşmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul 2022, 325-327.
- Robinson, Chase F, *Islamic Civilization in Thirty Lives The First 1.000 Years*, London: Thames&Hudson, 2018.
- Ruska, Julius Ferdinand, “Sümeysât”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.XI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 232-236.
- Schaeder, Hans Heinrich, “Semerkand” *İslâm Ansiklopedisi*, C. X, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 468-471.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (ö. 654/1256), *Mir’âtü’l-Şamân fî târîhi’l-a’yân*, XVIII, nşr. Muhammed Enes el-Hîn- el-Kâmil Muhammed el-Harrat , Dârü’l Risâletü’l Âlemiyye, Dımaşk 1434-2013.
- Siddiqi, Amir Hasan, *Caliphate and Kingship in Medieval Persia*, Lahore: Sahaikh Muhammad Ashraf, 1942.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (1358?), *Mecma’u’l-Ensâb fî’t-Târîh (Hânedanlar Târîhi)*, çev. Fahri Unan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Şibli-i Nu’mânî-i Hindî, *Şi’ru’l-‘Acem ya Târîh-i Şuarâ ve Edebiyât-ı Irân*, I, (Farsça’ya Tercüme: S. Muhammed Takî Fahr Dâ’î Geylânî, 2. Baskı), Tahran 1335/1916.
- Togan, Zeki Velidi, “Hârizm”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, 240-257.
- Tomar, Cengiz, “Şam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 311-315.
- Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.
- Usta, Aydın, *Türkler ve İslâmiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.
- Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcabbâr (427/1036), *Tarih-i Yemînî fî Ahbâr-i Devletü’l-Mülk Yemînü’l-Devle ve Emînü’l-Mille Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Nâsırü’l-dîn Sebûk Tegin*, çev. Samedoğlu, Nooredin, “*Târîh-i Yemînî’nin Gazneli Mahmud Kızımının Tercümesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Selçuk Üniversitesi, 2022, 1-183.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Yazıcı, Tahsin, “Belh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 410-411.
- Yazıcı, Tahsin, “Büst”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 495.
- Zeki, İzzetullah, “*Gazneli Mahmud’un Dinî Siyaseti*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi., Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018, 1-251.
- Zeydân, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*, çev. Nejdî Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.